

Drucker Tibor

Életrajz

Drucker Tibor Budapest XI. kerületének csendes, családi házas utcájában él feleségével. Tibor kedvessége és műveltsége lenyűgöző. Ezt még tetőzi előadómódjának humoros, időnként önironikus hangvétele. Élmény volt vele beszélgetni, a családi ház fogadószobájában, ahol könyvek, iratok és egy számítógép is jelzi, hogy ma is aktív, közéleti ember. A szobában található tárgyak, festmények bemutatják az interjúalany egész életútját. A menóra, a népművészeti tárgyak és a különböző könyvek nagyszerűen megférnek egymás mellett.

Az apai nagyapámat Drucker Fülöpnek hívták. Valószínűleg Kisteleken született, az 1860-as években [Kistelek – nagyközség volt Csongrád vm.-ben, 1910-ben 8700 lakossal. Ma város, Szegedtől és Kiskunfélegyházától mintegy 29 km-re. Előnyös földrajzi fekvéséből adódott, hogy már 1854-ben bekapcsolódhatott az ország vasúti vérkeringésébe, s ez növelte helyzeti előnyeit. – A szerk.]. Négy vagy hat elemi iskolát végezhetett. Kereskedő volt, vegyesboltot vezetett Sándorfalván [Sándorfalva – nagyközség volt Csongrád vm.-ben, 1910-ben 5000, 1920-ban 5600 lakossal. (A község 1879-ben keletkezett az árvíz által elpusztult Algyő lakóiból, akik az új községet alapítójáról, Pallavicini Sándor órgrófról nevezték el.) – A szerk.]. Vallásos ember volt, minden ünnepet megtartott a neológ szokások szerint. Anyanyelve magyar volt. Héberül és németül olvasott. Sándorfalván halt meg, 1935-ben. Nagyapám testvéreiről nem tudok semmit.

Apai nagymamáról kevés emlékem maradt. Drucker Fülöpné, született Meisel Jozefa volt a neve, valószínűleg a szlovákiai Pöstyénben született, 1868-ban [Pöstyén Nyitra vm.-ben lévő nagyközség volt, 1910-ben 7400 főnyi, túlnyomórészt szlovák ajkú lakossal. Jelentős gyógyfürdőközpont volt. Trianon után Csehszlovákiához került, 1993 óta Szlovákiához tartozik. – A szerk.]. Hat elemi osztályt végzett. Nem dolgozott, a háztartást vezette. Nagyon vallásos volt, ami a kóser háztartás vezetésében teljesedett ki. Németül és jiddisül is beszélt. Szegeden halt meg, 1940-ben.

A nagymamának egy testvére volt, Meisel Maxi, akiről sokat nem tud a család, csak annyit, hogy ő is valószínűleg Pöstyénben született az 1860-as években, és Kisteleken halt meg 1930 körül. Annyit tudok még róla, hogy súlyos reumatikus fájdalmai miatt, ha Szegedre látogatott, mindig fiákeren érkezett, mert nem tudott gyalogolni.

Apám [Drucker Sándor] Sándorfalván született 1896-ban. Három testvére volt: Dezső, Jenő és Júlia. Dezső Sándorfalván született, 1894-ben, és Szegeden halt meg, 1941-ben. Tisztviselő volt Szegeden. Felesége, Blum Margit varrónő volt. Egy fiuk volt, Drucker Ernő, aki Szegeden született, 1932-ben. Ők is osztoztak a szegedi zsidók sorsában, őket is deportálták. A második transzporttal, mert Szegedről három transzportot vittek el a téglagyárból. Ők Ausztriába kerültek, a strasshofi

táborba. Amikor hazajöttek, két évig még itt élt Ernő, majd alijázott Izraelbe [Akkor: Palesztina. Izrael Állam 1948-ban alakult meg, 1920–1948 között Palesztina brit mandátumról van szó. – A szerk.], és a mai napig Tel-Avivban él a családjával együtt. Ezra – mert Ernőből Ezra lett – igazi izraelivé vált. Harcolt a honvédő háborúban [lásd: 1973-as arab-izraeli háború], meg is sebesült. A felesége, Dvora szülei Ukrajnából alijáztak, de Dvora már Izraelben született. A gyerekeik már mind Izraelben születtek, és már nem beszélnek magyarul. Ezra ápolja magyar gyökereit, rendszeresen felhív egy-egy nyelvi problémájával vagy magyar történelmi esemény tisztázása érdekében. Könyvelőként még ma is dolgozik, amúgy amatőr csillagász, és a Negev tiszta sivatagi égboltja alatt kutatja a csillagvilág titkait. Margit néni is kiment Ernőhöz. Tel-Avivban halt meg, 1997-ben. Ernőékkel évente-kétévente szoktunk találkozni.

Drucker Jenő Kisteleken született, 1895-ben, és Szegeden halt meg. Jenő bácsi a Szeged-Csongrádi Takarékpénztár tisztviselője volt, 1941-ben öngyilkos lett. Valószínűleg hozzájárult tragikus halálához a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon] egyre jobban érzékelhető hatása. Két gyermekük volt, az idősebbik Alizka, a fiatalabbik Klárka. Férje halála után Böske néni [Blau Erzsébet] rövidesen férjhez ment egy csátaljai malomtulajdonoshoz, és Klárikával, kisebbik lányával Csátaljára költözött [Csátalja – nagyközség volt Bács-Bodrog vm.-ben, 1910-ben is, 1920-ban is 2400 német és magyar lakossal. – A szerk.]. Alizka, a nagymamánál, Terka néninél maradt, Szegeden. A család Csátaljára került tagjait Auschwitzba deportálták, közülük senki sem tért haza. A másik lányuk, Alizka a nagymamával, Terka nénival ugyancsak a szegedi gettóban, majd a téglagyárban, majd a második szegedi transzporttal Strasshofban volt, majd visszakerült Terka néni is és Alizka is. Blau Károly, Terka néni férje, aki a MÁV-nál volt magas beosztásban, az 1940-es években meghalt, és Terka néni lett a családeltartó. Ők is neológok voltak.

Aliz 1932-ben született, és még ma is él az Egyesült Államokban, Wisconsin államban, Oskosh városban. Feleségül ment Fenyő Ferenchez, aki a Magyar Állami Operaház elsőhegedőse volt. Lányuk, Fenyő Klára hegedűművész lett. Az oskoshi egyetem zenei tanszékén dolgozik. Hozzáment egy harmadik generációs, Ukrajnából származó zsidó férfihoz. Ott élnek Oskoshban. Ági lányuk egyetemista Los Angelesben, orvosnak tanul. Elég gyakran beszélünk még Alizkával, aki imád beszélni, így ezek a beszélgetések elég egyoldalúak – korábban telefonon, mostanság már interneten, a skype segítségével.

Drucker Júlia Kisteleken született, 1898-ban. Tisztviselő volt a szegedi Szociáldemokrata Pártban. Deportálták őket Auschwitzba 1944 nyarán, és nem éltek túl a deportálást. Férje, Herzog Jenő, akitől Edit nevű lánya született, és akitől már az 1930-as évek elején elvált, meglehetősen bohém, ám kétes egzisztenciájú ember volt. Semmilyen kapcsolatunk nem volt vele.

Az anyai nagyapám [Witz Mór] Felsőlendván született, valószínűleg az 1860-as években [Felsőlendva – kisközség volt Vas vm. Muraszombati járásában, 1910-ben 1000 vend, német és magyar lakossal. Trianon után a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. – A szerk.]. Írásos dokumentum nem maradt a születési adatairól. Kereskedelmi iskolát végzett, és intéző [lásd: birtokkezelés] volt Fabinyi Tihamér Lendva körüli birtokán. Neológ volt, ami a vallási ünnepek megtartására terjedt ki. A Witz nagyapa az úgynevezett zsidóparasztok közé tartozott, és igazi parasztgazda módjára irányította a munkát [lásd: a földművelés szerepe a zsidóság rétegződésében a 20. század elején]. Reggelente lehajtotta megszokott pálinkáját, aztán rágyújtott elmaradhatatlan szivarjára, ami estig nem került ki a szájából, jó okot adva nagymamának az

állandó zsörtölődésre. Nagyapa meglehetősen önfejű, erőszakos ember volt, nem csekély erőfeszítésébe került nagymamának, hogy szelíd szóval irányítsa.

1917-18 körül fölkerültek Szegedre, a külvárosba. A család jómódú volt, de a pénz elúszott, mert nagyapa a vagyon nagy részét hadikölcsönbe fektette [lásd: hadikötvény az Osztrák-Magyar Monarchiában]. A Monarchia bukásával ez a vagyon füstté vált. A pénzből összesen egy szegedi nagy ház maradt. Nagyapa idős korára is megőrizte gazdálkodói hajlamát és intézői szokásait. 1941–42-ig még megvolt orvos fiával, Witz Gyula bácsival közös tanyájuk Csengelén [Szegedhez tartozó puszta volt Csongrád vm.-ben, 1910-ben 2000 lakossal. – A szerk.], Kistelek mellett. Néhány hold szántó, szőlő, és lovak, tehének is voltak a tanyán. Ő vezényelte a gazdaságot, volt egy ott lakó béresük is. Nyaranta néhány hetet én is ott töltöttem. Nagy élményt jelentett nekem az aratás, különösen a cséplés. A tanyát valamikor 1942-ben vagy 43-ban adták el, a nagymama, majd Gyula bácsi halála után. [A nagypapát] 1944-ben deportálták Strasshofba vagy Auschwitzba. Nem élte túl a deportálást.

Az anyai nagymamám [Witz Mórné, szül. Deutsch Lujza] Felsőlendván, majd Szegeden élt. A születési helyét és idejét nem tudom. Valószínűsíthető, hogy az 1860-as évek környékén született. Anyanyelve magyar volt. Neológ volt, de minden vallási előírást betartott. Nagymama kitűnő háziasszony hírében állt, annyi év után még ma is szinte a számban érzem egy-egy sült húsának, süteményének ízét. Háztartásbeliként, otthon irányította a háztartást, és nevelte a gyerekeit. Csengelén halt meg, 1940-ben.

Anyám [Drucker Sándorné, szül. Witz Margit] Felsőlendván született 1903. július huszonegyedikén. Három testvére volt: doktor Witz Gyula, Witz Ernő és Witz Terézia.

Gyula bácsi Felsőlendván született, 1898-ban. Fogorvos lett a budapesti Poliklinikán, majd magánpraxist nyitott. Felesége Witz Rózsa volt. A Rákóczi úton éltek, Budapesten. Ők is neológok voltak. Gyula bácsinak és Rózsi néninek két gyereke született. Egy fiú, Bandi, aki Budapesten született 1924-ben, és Sopronban halt meg munkaszolgálatosként, 1944 végén. Lányuk, Magduska Budapesten élt. Ő a szegedi egyetemen francia–magyar szakon végzett [Mint „A budapesti zsidó fiú- és leánygimnázium története” (szerző: Felkai László) című könyvből megtudható, dr. Witz Magda orosz és művészettörténetet is tanított. – A szerk.]. Máté (Mandel) Miklós főrabbihoz ment feleségül, aki egyébként a budapesti zsidó gimnáziumnak volt az igazgatója [dr. Máté (Mandel) Miklós rabbi, vallástanár az 1967/68-as tanévtől az 1978/79-es tanévig volt az Anna Frank Gimnázium (1959/60 óta: Budapesti Izraelita Hitközség Fiú- és Leánygimnáziuma) igazgatója (korábban a hitközségi iskolák tanfelügyelője volt). – A szerk.]. Szintén neológként, de a rabbiság révén szigorú vallási törvények szerint éltek. Két fiuk volt, mind a kettő él még. A vallás mindenképpen hatott mind a két gyerekükre. Az egyik a Gyógyszervegyészeti Intézet könyvtárát vezeti, a másik orvos lett, és az újpesti kórházban dolgozott, majd néhány évvel ezelőtt a feleségével, aki ápolónő volt, kimentek Izraelbe, és most Tel-Aviv egyik elővárosában élnek. A tel-avivi kórházban dolgoznak mindketten. Mindkét fiú keresztény lányt vett feleségül, és mind a kettő betért a zsidó vallásba. Gyula bácsi egy orvosi műhiba folytán halt meg. Vakbélgyulladásra kapott, és általános sepszisben halt meg még a háború előtt, 1942 körül. Magduska, akivel nagyon meghitt családi kapcsolatot ápolunk, sok éves szenvedés után sclerosis multiplexben hunyt el, az 1990-es években.

Ernő bácsi Felsőlendván született, 1900-ban. Érettségizett, és az Azbeszt gumiipari cégnél volt tisztviselő. Ő is Budapesten élt, és egy keresztény lányt vett feleségül, a Magdus nénit. Ő volt az, aki különösebb baj nélkül vészelt át a vészorszakot a felesége révén. Ki is tért. Az 1970-es évek végén halt meg. Nagy sportember volt, pingpongozott. Nekik nem volt gyermekük.

Terézia is Felsőlendván született, 1896-ban. Ő nem dolgozott, a férje, Blau Károly a MÁV-nál volt főtanácsos. Ők is neológok voltak. Terka néni élt a legtovább a testvérek közül. 1975 körül halt meg, Szegeden. A lánya, Böske néni apám egyik testvérének, a Jenőnek volt a felesége. Ilyen módon, mi kettős rokonságban voltunk.

Apám négy polgárit [lásd: polgári iskola] végzett, és utána kitanulta az órás mesterséget. Később órás mester lett Szegeden. Tevékenyen részt vett az első világháborúban, a k. u. k. hadseregben szolgált [lásd: hadsereg az Osztrák–Magyar Monarchiában]. 1916–18-ban a galíciai, majd az olasz fronton, Isonzónál [lásd: isonzói harcok] harcolt. Anyám is négy polgárit végzett. Háztartásbeli volt, nem dolgozott, időnként besegített apámnak az órásműhelyben. Magyar volt az anyanyelve, de beszélt németül és héberül is, apámmal egyetemben.

A papa órásboltja egy kicsi bolt volt az úgynevezett Zsótér-házban, a Széchenyi téren, a városháza mellett [Az 1840-es évek elején épült a szegedi városháza mellett a klasszicista stílusú ház. Névadója, Zsótér János gazdag hajótulajdonos és gabonakereskedő hajóépítő telepein az ország akkori legnagyobb hajói készültek. – A szerk.]. A ház homlokzati részén volt néhány üzlet, többek között mellettünk, a kapubejárattól balra volt a Tombácز vendéglő, ahova néha átmentünk egy zónapörköltet megenni apámmal [A vendéglőt 1930-ban nyitotta a Tombácз család. – A szerk.]. Az órásműhely a kaputól jobbra helyezkedett el. A boltnak kis kirakata volt, és bent a boltban a helyet a pult uralta, ahol apám kiszolgált a vevőket. Ha valaki jött vásárolni, főleg piaci napokon, szerdán és szombaton, apám a pult mögött állva, fogadta a kuncaftokat. Két üveges vitrinben órák voltak, vekkerórák főleg, és hátul volt egy kis hely, ahova be lehetett menni, és lehetett többek közt uzsonnázni is. A bolt hátsó részében pedig egy nagy óra állt. Volt a boltban két kis munkaasztal, az egyiknél apám dolgozott, a másikon pedig a segédje, Farkas Jóska. A segéd Kistelekről, ami Szegedtől kábé negyven kilométerre van, járt be mindennap dolgozni. Ő nem volt zsidó, apámnál tanulta a szakmát.

A miénk egy kis bolt volt, miközben ennek a háznak a sarkán volt egy nagy óra-ékszer üzlet is. Mülhofferék üzlete hatszor nagyobb volt, mint a miénk, de nem volt igazi konkurenciánk, mert a mi életünket az órajavítás határozta meg, és nem az értékesítés. Apám az órákat a szegedi óra- és ékszer-nagykereskedésből és utazó ügynököktől szerezte be [A „Révai Nagylexikon” szerint az „utazó ügynök” megbízójának nem alkalmazottja, működését önállóan, sokszor több cég érdekében fejti ki. (Nem tévesztendő össze a „kereskedelmi utazóval”, akit főnöke a telep helyén kívül kötendő és lebonyolítandó ügyletek elintézésével bíz meg.) – A szerk.]. Én nagyon büszke voltam arra, hogy az apám révén árult vekkerórákon rajta volt egy fölirat: „Drucker Sándor órás mester, Szeged Széchenyi tér 9”. Voltak ott azért előkelő órák is, például Omega órák, de nem ez volt a meghatározó, hanem a javítóműhely és az órás mesterség. Ékszert is árult apám, amit alapvetően utazó ügynököktől vett, akik a különböző cégeket képviselték, és rendszeresen fölkeresték az ügyfeleket, így apámat is.

Középszintű nívót tudott apám az órás mesterségből a család számára biztosítani. Nagyon kemény munkával persze, mert nagyon sokat dolgoztak a szüleim. Jómódot azért nem biztosított, de

normális életet tudtunk élni. Ez azt jelentette, hogy például hetente kétszer libát vásárolt anyám a piacon, és az 1940-es évekig az ennivaló nem volt probléma számunkra. Arra is tellett, hogy én például németül tanuljak. Bennem persze volt egy erőteljes ellenállás, hogy én a hitleri Németország nyelvét nem akarom megtanulni, de időnként azért eljártam külön németórára, és elkezdtem tanulni angolul is. Támogatást a család más tagjától nem kaptunk, igaz, nem is kértünk. A családi kötelék erős volt, és apám, ameddig tudta, támogatta a nagymamát, hiszen ők nehéz helyzetben voltak. A másik két fia is pénzzel támogatta őt, mi pedig étellel, cukorral, sóval, liszttel. De ez a legcsekélyebb problémát sem okozta nekünk.

A szegedi ház a Szilléri sugárút 31-ben emeletes bérház volt, hét lakással. Szeged a nagy árvíz után Párizs mintájára épült újjá [1879-ben volt a szegedi nagy árvíz, amikor is a város összesen 5723 házából 265 maradt meg. A víz 186 napon át borította el a várost. – A szerk.]. Állítólag amikor az árvíz után Ferenc József meglátogatta Szegedet, azt mondta, hogy Szeged szebb lesz, mint volt. Valóban, nemzetközi összefogással, az európai fővárosok támogatásával épült meg Szeged a párizsi boulevard-ok, sugárutak mintájára. Volt egy belső körútja, a Tisza Lajos körút, és egy külső körútja, ami azoknak az európai fővárosoknak a nevét viselte, amelyek hozzájárultak Szeged újjáépítéséhez, például Római körút, Berlini körút stb. Ennek a sugárútrendszernek a legkülső részén, a Tiszával majdnem párhuzamosan húzódik a Szilléri sugárút.

A ház Witz Mór nagyapám tulajdonában volt, de végül is az édesanyámra írták. Itt lakott a nagypapa a nagymamával, és ebből a házból egy lakást biztosítottak a számunkra is. Ebben laktunk mi apámmal, anyámmal és a testvéremmel. A másik oldalon az emeleten volt három lakás, az egyikben lakott a nagypapa és a nagymama. A miénk is és az övék is kétszobás lakás volt. Az utcára nézett egy kis borbélyműhely, ami ott működött a házban. A háznak volt udvara néhány gyümölcsfával, és volt egy kert is hozzá, ahol szőlő, körtefa és egy kis veteményes is volt, amit nagyapám gondozott. Volt a háznak pincéje is. Szegeden magas volt a talajvíz, és tavaszkonként a víz elárasztotta a pincét. Gyerekként a ház lakóival és más környékbeli gyerekekkel azt játszottuk, hogy egy teknőben beveztünk a pincébe. Egyszer benn voltunk a pince legmélyében, amikor a teknő dugója kiesett, és a teknőt elárasztotta a víz, mi meg nyakig benne voltunk a pince talajvizében. Amikor a pince kiszáradt, partra vetődött a mi csónakunk is. Vívezeték nem volt a házban. Két utcával arrébb volt egy artézi kút, ahonnan nekünk, gyerekeknek kellett a vizet hordani. Mondanom sem kell, hogy a testvérem, Gyuri sokkal többször ment, mint én. A családon kívül nem volt más zsidó család a házban. A házat azóta lebontották, és ma egy új lakótelep emeletes lakóházai állnak a helyén. Sokszor mondtam tréfásan a Szegediek Baráti Körében (mert ilyen is működik Budapesten), hogy súlyosan megsértett Szeged, hiszen még egy emléktáblát sem tudnak állítani egykori lakóházunkra.

Szeged Felsőváros egyébként nem számított gazdag résznek. Igen jó kapcsolatban éltünk együtt az ott élő keresztény családokkal, és hosszú ideig fel sem merült bennünk, hogy ki zsidó, vagy ki nem az. Teljesen természetes szimbiózisban éltünk ott. A családnak ez az ága is neológ volt. Ugyanabban a szellemben éltünk és nevelkedtünk, mint a keresztények, de minden lényeges zsidó vallási előírást megtartottunk. A szombatot természetesen [lásd: szombati munkavégzés tilalma], az ünnepeket böjttel együtt [lásd: böjtnap], de a zsidó valláshoz tartozás nem határozta meg az életet, nem nyomta rá a bélyegét az életünkre. A szegedi házban volt természetesen háziáldás [lásd: mezüze] a bejárati ajtón. A zsidó identitás megvolt, de nem volt hangsúlyos. Egy munkásiparos életet élő család volt a miénk, amelyik természetes módon illeszkedett be, és élte az életét.

Éltük az alsó középosztály életét, egészen addig, amíg föl nem világosítottak minket, hogy mi azért nem tartozunk a magyar alsó középosztályhoz. Egy Izraelben élő zsidó költő mondta, aki egyébként békéscsabai születésű volt [Pontosabban: Szarvason született, 1934-ben. – A szerk.], Itámár Jáoz-Keszt, hogy magyarok voltunk egészen addig, amíg föl nem világosítottak minket arról, hogy mi nem vagyunk magyarok, és még az élethez sincsen jogunk [Keszt Itámár (Jáoz-Keszt, eredetileg Keszt Péter Ervin) – „költő, műfordító. Budapesten járt középiskolába. Szüleivel 1952-ben kivándorolt Izraelbe. ... 1956-ban kezdte el műfordítói tevékenységét. Magyar költőket és prózaírókat ismertetett meg az izraeli olvasóközönséggel... Fordított Petőfit, Babitsot, Aranyt, Tóth Árpádot, József Attilát, Illyést, Radnótit, Juhász Ferencet, Vas Istvánt, Pilinszkyt” stb. (Cvi Haplaot – A csodaszarvas, A magyar költészet kincsestára /I-III, Tel-Aviv, 1984/). Verseiből 1989-ben jelent meg magyar válogatás (Versei, Budapest 1989, Európa), 1998-ban pedig a Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadónál jelent meg a „Tájkép füstben” c. kötete (mek.oszk.hu/04000/04038/html/k.htm). – A szerk.]. Nagyjából ebben a körben éltük az életünket, egészen 1944-ig.

A mi vallásosságunk a nagyünnepek megtartására szorítkozott. Nem igazán lengte át a család életét a vallás, a jeles ünnepeket azonban mindig megtartottuk. A legjelentősebb ünnep a Jom Kipur volt. Ilyenkor a család minden tagja templomban volt. A saját kertünkben termesztett birsalmába szegfűszeget nyomkodtunk, és ezt szagolgattuk a hosszúnapi böjt idején. A gyerekek is böjtöltek [A gyerekeknek a bár micvójuk / bát micvájuk után kell a felnőttekhez hasonlóan egész nap böjtölniük, addig fél napot böjtölnék. Böjtölnie ugyanis csak akkor kell az embernek, ha ez semmiben sem veszélyezteti az egészségét. Ezért nem kötelező böjtölniük a gyerekeknek. – A szerk.]. A böjt után maceszgombóc, libanyak [lásd: halsli], hal volt az ünnepi étel.

A szűk család volt ott a széderestén, nagyapámék külön ünnepeltek. Terka néniék is külön voltak. Anyám elkészítette a tradicionális szédertálat. Vacsorára húslevest főzött, amiben maceszgombóc volt. Kemény tojást is ettünk természetesen, és ha jól emlékszem, libahúst is. Macesztortára is emlékszem és hremzlire. Két este tartottunk szédert [A diaszpórában Pészah első két estéje a szédereste. – A szerk.], és ez nekem időnként nagyon hosszúnak tűnt. Arra is emlékszem, hogy volt a macesszal kapcsolatban egy játék is, éspedig eldugtak egy maceszdarabot [lásd: afikómen], és a család legfiatalabb tagjának ajándék fejében meg kellett találnia. A széderestén apám olvasta fel a Hagadát az én közreműködésemmel [Vagyis Drucker Tibor tette föl a kérdéseket. Lásd: má nistáná. – A szerk.]. A Hagadát magyarul olvastuk. A szédertálon a macessen kívül volt egy libanyak, egy edényben volt sós víz, dió, bor, alma összevegyítve. Volt a tálon tojás is, ez akarta jelképezni azt, hogy a zsidók vándoroltak a pusztában [A tojás egyrészt a gyász szimbóluma, másrészt az idő körforgásáé és az újrakezdésé. A szédereste egészének leglényegesebb célja az egyiptomi szabadulásra való emlékezés és a kivonulás történetének elmesélése és továbbadása a következő nemzedéknek. – A szerk.]. A háború után ezek az ünnepek megszűntek számomra, nem tartottuk meg őket.

Sátoros ünnepekkor nagyapám nem állított az udvaron sátrat. Mi a szegedi zsinagógában fölállított sátor mellett ünnepeltünk. Én úgy emlékszem, hogy a sátor mellett ünnepeltünk és étkeztünk is, de erre azért nem mernék megesküdni. Ha jól emlékszem, mind a nyolc nap elmentünk a zsinagógába, de erre pontosan nem emlékszem. A sátor szalmatető volt, és nádból volt az oldala, és papírkivágásokkal, különböző madárfigurákkal volt földíszítve.

A Hanukát is megtartottuk, nagyon finom fánkot sütött ilyenkor anyám. Ehhez az ünnephez kapcsolódik egyébként egy „roppant kínos” élményem. Óvodás voltam, ahova anyám mindig csomagolt uzsonnát. Egy alkalommal fánkot csomagolt be, és a gyerekek elkezdtek nézegetni a fánkot, és elkezdtek csúfolni, hogy pókhálós. Én meg ezért nem ettem meg. A többi gyerek ette meg, én meg kaptam valakitől zsíros kenyeret. Trenderlim is volt, és prominclucukorkára is emlékszem [A prominclucukor apró, kerek mentolos cukorka volt. – A szerk.]. A játék nyertesei diót, mogyorót kaptak.

Karácsonykor nem állítottunk karácsonyfát, de én mindig részt vettem a házban valamelyik családnál a karácsonyi vacsorán és a rituálén. Ha disznótoros vacsora volt például a Császáréknál, én azt is megkóstoltam. Húsvétkor pedig ugyanúgy mentem locsolkodni, mint a többiek, és én is részt vettem a különböző népszokások felelevenítésében. A „zsákmánynak”, a tojásnak, a süteménynek és a pénznek ugyanúgy örültem én is. A zsidó ünnepeken keresztény gyerek nemigen vett részt. Visszafele ez nem működött.

Bár micvám [bár micvó] is volt, tizenhárom éves koromban. Nekem ez nagy élmény volt, de sok szorongással készültem rá, mert nem tudtam énekelni, amit viszont ilyenkor minden esetben meg kell tenni. Föl kellett készülnöm a bár micvára, amit Frenkel főrabbi irányításával tettem meg. Fel kellett olvasni a Tórából, és énekelnem is kellett, ami majdhogynem megoldhatatlan feladatot jelentett számomra, de végül is minden szépen sikerült. Édesanyám a házbeli lakókat is meghívta, akik nem voltak zsidók. Nagyon szép arany pecsétgyűrűt kaptam apámtól erre az alkalomra.

A zsidó konyha erőteljesen képviseltette magát nálunk. Rendszeresen volt húsleves maceszgombóccal ünnepekkor. A sóletet, amit otthon anyám előkészített, én vittem a pékhez. Nem zsidó pékhez vittük, mert Szeged külvárosában nem volt zsidó pék. Volt egy pék Szegeden, aki szegről-végről rokon volt, a Kohn Benő bácsi péksége, de az a város másik végében volt. A sóletről van egy történetem, amit egy ismerősöm mesélt el nekem. A kolozsvári utcán ment egy kitért, zsidóból lett keresztény főpap, és hozták haza a sóletet a zsidó srácok, mire ő beleszagolt, és azt mondta, hogy „Úristen! Micsoda vallást hagytam én ott!”.

Pénteken vittük a sóletet, és szombaton hoztuk haza. Egyszer hibát követtem el, mert a pék látta, hogy nagyon száraz a sólet, és kérdezte, hogy nem kellene-e ezt egy kicsit fölönteni. Én mondtam, hogy de, biztosan, és fölöntötték, és borzalmas lett. Aztán volt a flódni, és emlékszem a knédlire is [A maceszgombócot szokták knédlinek is nevezni. Lehet, hogy Drucker Tibor az édes süteményre, a kindlire gondolt. – A szerk.]. Töltött halat [lásd: halételek] is csinált anyám, de azt ritkábban. Mi nem sakterrel vágattuk a baromfit, anyám nem vezetett kóser háztartást. Cselédlányt nem tartottunk, édesanyám minden munkát egyedül végzett el. Kitűnő háziasszony volt, és remekül főzött.

Nem értelmiségi család volt a mienk, iparosok voltunk, de annak a művelt ágához tartoztunk. Apámnak volt egy hegedűje, amin amatőr módon játszott. Hogy hol tanult meg hegedülni, arról fogalmam sincs. Kedvenc nótája volt a „Nagy Bercsényi Miklós sírdogál magába” című nóta [Endrődy Sándor (1850–1920) költő, író, irodalomtörténész verse, aki ún. kuruc verseivel érte el legnagyobb költői sikereit („Kuruc nóták”, 1897). Ezt a verset Dankó Pista (1858–1903) zenésítette meg („Gyöngye violának/ Letörött az ága -/ Az én bánatomnak/ Nincs vigasztalása!/ Suhog a szél Ungvár felett,/ Édes rózsám, isten veled!// Nagy Bercsényi Miklós/ Búskodik [a megzenésített változatban: „sírdogál”] magába:/ Elfogyott szegénynek/ Minden katonája.../ Suhog a szél Ungvár

felett, /Édes hazám, isten veled!" (1896). – Ezt a „nótát” egyébként Trianon után – másképp aktualizálva – „Suhog a szél Késmárk felett, /Édes hazám, Isten veled!” refrénnel is énekelték. De mint Kovács Ákos tanulmányában olvashatjuk („2000”, 2005. június), a „Nagy Bercsényi Miklós sírdogál magába” verssor előfordul egy másik versben is: Bagdy István irredenta költőnek a 20. század első felének kedvelt toposzát („árvák vagyunk, egyedül vagyunk”) megjelenítő „Kárpáti hegyeken búsan zúg az erdő” kezdetű, 1921-ben írott versében, melyet Bathó János (1872–1956), a Sárospataki Református Főiskola neves ének- és zenetanára zenésített meg. – A szerk.]. Énekelt is hozzá. Újságból a „Népszavá”-t járatta. Rádiót hallgattunk, későbbiekben, a háború után, a Szabad Európát.

A színház élményét egész korán megismertem. Hont Ferenc rendezte a szabadtéri játékokat a Dóm téren 1933-ban [A Szegedi Szabadtéri Játékok ötlete Juhász Gyulától származik. Az első előadásra („Magyar Passió”) 1931-ben került sor az 1930-ban felszentelt Fogadalmi Templom körüli, árkádsorral körülvett templomtéren. 1940 és 1959 között nem rendezték meg, azóta ismét megrendezik minden nyáron; Hont Ferenc (1907–1979) – rendező, színháztörténész, esztéta. Megalapította a Szegedi Szabadtéri Játékokat, s 1933-ban a Dóm téren színre vitte „Az ember tragédiájá”-t. – A szerk.]. Én akkor öt éves voltam, és először akkor mentem oda a szüleimmal. „Az ember tragédiájá”-t néztük meg, ma is emlékszem egy-egy jelenetére. A szegedi Nemzeti Színházban is voltam a szüleimmal, de nem mondhatom, hogy rendszeres volt családjunkban a színházlátogatás. Moziba is jártam, oda inkább a barátokkal.

Ami engem illet, különös pályát futottam be, azt gondolom. Drucker Tibor néven jöttem a világra, 1928-ban, november másodikán, Szegeden. Szeged Felsővárosában éltem, ami Szegednek a külvárosa. A gyerekkoromat alapvetően keresztény gyerekek társaságában töltöttem el. Velük éltünk, játszottunk, barangoltunk Szeged utcáin, jártunk a Tisza-partra fürödni, főleg a Maros torokba. Ezt úgy hívták, hogy „Sárga”, mert ahol beömlött a Maros a Tiszába, ott agyagos sárga színt kapott a folyó. Ez volt az életterünk. Gyerekkori barátaim a házból és a környékről voltak. Velük sokat játszottam, és egy igen kínos jelenetre is emlékszem ennek kapcsán, ami köztem és a nagyapám közt zajlott le. Olvasmányaim hatására egy titkos alagút építésébe fogtunk az ottani gyerekekkel a házuk udvarán. Neki is kezdtünk az ásásnak, és a Hajós néni, az egyik lakó is jött, és segített. A ház alatt gondoltuk ezt az alagutat, ami kivezetett volna az utcáig. Már jó másfél, két méter mélyen jártunk az alagútban, amikor megérkezett a nagyapapa, és óriási patáliát csapott. Minket persze elzavart, a Hajós néni pedig jól leszidta, hogy legalább neki lehetne annyi esze, hogy nem megy bele ilyenbe. Remek játéknak bizonyult az is, amikor barangoltunk Szeged utcáin, és sorban meghúztuk a házak csengőit. Igazi „kültelki gyerekek” módjára viselkedtünk.

Az óvodai éveimet a Szilléri sugárút legvégén levő óvodában töltöttem el. Három évig jártam óvodába. Ez nem magánóvoda volt, hanem állami. Teljesen vegyes társaság járt ide. Innen a zsidó elemi iskolába kerültem hétévesen, mert novemberi voltam, és évvesztes. Gyalog vagy villamossal jártunk az iskolába. A zsidó elemi iskola igen jó nevű intézmény volt akkor [A hitközség elemi iskolája 1844. évi alapítása óta folyamatosan működött. – A szerk.]. Az első tanító bácsim a Ligeti bácsi volt, az igazgató pedig Székely bácsi volt. Itt végeztem el a négy elemi osztályt. Nem voltam kitűnő tanuló, olyan közepes eredményeket értem el. De ebben az időben kezdtem el olvasni, és azok az irodalmi művek, amik rám rakódtak, alapvetően ebben a korszakban rakódtak rám. Az olvasásban „mindenevő” voltam. A szegedi Széchenyi téren volt egy kölcsönkönyvtár, és emlékszem, hogy a vadnyugati történetektől kezdve, „Az ember tragédiájá”-n át Homérosz „Iliász”-

áig mindent olvastam. Elég korán elkezdtem olvasni, és akkor még nagyon fogott az agyam. Anélkül, hogy tanultam volna verseket, egyszer vagy kétszer elolvastam, és tudtam őket. Az elemiben volt vallásoktatás, de hébert nem tanítottak. Neológ iskola volt. A szegedi zsidóság nagy része neológ volt, bár volt egy kisebb ortodox hitközség is, és a világhírű szegedi zsinagóga [Az ún. új zsinagógát és közösségi székházat Baumhorn Lipót tervezte, az építkezés 1900-ban indult, 1902-ben fejeződött be. – A szerk.] mellett volt egy kis ortodox templom [azaz: zsinagóga] is.

Innen kerültem át a szegedi Baross Gábor Gyakorló Gimnáziumba, ami a szegedi egyetemnek az oktatóbázisa volt, kitűnő tanári karral [A szegedi Baross Gábor Gimnáziumot 1851-ben alapították (alreáltanoda), 1869-től felsőfokú műszaki tudományok végzésére fölkészítő állami főreáltanoda, 1875/76-tól nyolcosztályos főreáliskola, fő-reálgimnázium, majd 1934-től gimnázium volt. 1932-től folyt falai között az egyetem gyakorlóéves tanárainak képzése, és 1941-től nevében is Baross Gábor Gyakorló Gimnázium lett. 1949/50-ben megszűnt. – A szerk.]. Liberális szellemű iskola volt. Igazgatója, Furbás Oszkár [dr. Furbás Oszkár (1894–1958) történelem-földrajz szakos tanár 1930-tól megszűnéséig volt a Baross iskola igazgatója. – A szerk.] Eötvös-kollégista volt, és még sokan a tanári karból. Nagyon nyitott szellemű, abszolút vegyes iskola volt, a diákok döntő többsége katolikus és református volt. Teljesen vegyes módú gyerekek jártak ide. Jártak jómódúak is, mert például ebbe az iskolába járt a Pick család néhány tagja. Azok persze zsidók voltak. Az egyik közülük még ma is él. Az én osztályomba olyan jobb módú gyerek járt, mint a Szász Gyuri, akinek a szülei később éppen a Pick szalámigyárban dolgoztak, vagy a Csongrád-Szegedi Bank igazgatójának a fia, de nem vagyoni elkülönülés alapján zajlott itt az élet. Természetesen abszolút liberális osztályba jártam, ahol vallási megkülönböztetés nem volt. 1939-ben kerültem a gimnáziumba. Nyolcosztályos gimnázium volt. Persze többet jártam én oda, mert közbejött a világháború.

Ahogy az idő múlt, jöttek az első zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon], és erősödött a revizionizmus és a nacionalizmus, és ez egy-két tanárnál érezhetővé vált. Volt egy sváb származású német-magyar szakos tanár, Szilárd Leóknak hívták, aki időnként a németbarátságát hangoztatta. Volt egy olyan magyartanár is, aki erősen nacionalista hangokat ütött meg, nem az én tanárom volt, de ott tanított. Bartos tanár úrra is emlékszem, aki később bevonult katonának, és a keleti hadszíntéren harcolt. A tanári kar döntő többsége azonban abszolút tisztességes hangvételben beszélt. Bennem él földrajztanárom, Márton Géza egyik előadása, aki egyébként erőteljes német orientáltságú volt, nem náci, de rokonszenvezett a fasiszta Németországgal. Németország Szovjetunió elleni támadásakor egyszer arról beszélt, hogy a magyar katonák találtak olyan betonerdőket a Szovjetunióban, amiket mínusz harmincfokos hidegben építettek föl, ami az építészet valóságos csodája volt. Fejet hajtott kvázi a szovjet technológia előtt is.

Az iskolában máig tartó barátságok születtek. Jó barátom volt Bille Gyuri, Kármány György, aki most Amerikában él, és egy Amerikába kikerült könyv kapcsán, aminek én voltam a kiadója, talált meg. Amikor Budapestre látogat, mindig megkeres a mai napig is. Abba az iskolába járt még a Nágel család két tagja, Nágel Jóska és Nágel Gabi, aki 1945 után Izraelbe került. Rendőrtábornok lett, és az izraeli rendőrség egyik magas rangú parancsnoka. Vele is tartom még a kapcsolatot.

1941-ben Magyarországon, Szegeden keresztül mentek a németek az akkori Jugoszlávia megtámadására [lásd: német invázió Jugoszlávia ellen], majd bevonultak a magyar csapatok a Délvidékre [lásd: a Délvidék megszállása; Jugoszlávia magyar megszállása]. Szegeden volt egy

szükségrepülőtéren, ott állomásoztak a német repülőgépek, amelyek támadták a szerbeket. A visszatérő Messerschmittek nyomában szerb vadászgépek repültek be Szeged fölé, és ledobtak néhány bombát. Ezeket a németek lelőtték. A bombázások idején éppen a mandulámat vették ki a szegedi kórházban, miközben vagdalták a mandulámat, közben robbantak a bombák a szegedi repülőtér környékén.

Az első zsidótörvények nyomán munkaszolgálatra hívták be apámat, majd a városi házban lévő üzletet fölmondták, és meglehetősen nehéz egzisztenciális viszonyok következtek. Hol hazajött, hol nem. Először Szeged környékére vitték, Algyőre. Vízelvezető árkokat ástak, de azután 1943–44-ben elvitték őket a Dunántúlra, Nyergesújfaluba. Ő meg tudott szökni az alakulatától, és 1944 októberében már visszaérkezett Szegedre. Apám jött haza elsőként, és várta vissza a családot, de a család nem jött. A szovjetek már október első napjaiban felszabadították Szegedet [A harc a városért 1944. október 8-án kezdődött, Matoltsy Elek vezérőrnagy védekező harccsoportja az algyői hídfőnél találkozott először a támadó Vörös Hadsereg erőivel. Október 9-én a visszavonuló német erők a közúti hidat és a vasúti hidat fölrobbantották. A szovjet hadsereg október 11-én foglalta el a várost. – A szerk.]. A szegedi első transzportnak voltak részesei édesanyám és az akkor kilencéves öcsém. 1944-ben Auschwitz-Birkenaubába deportálták őket, azóta semmit nem tud róluk a család [Szegedről több mint nyolcezer embert (részben a városból, részben a környékről) deportáltak három vonatszerelvényen 1944. június 25-én, 27-én és 28-án. Az első két transzportot Auschwitzba irányították, „de csak az egyik jutott el oda. A másikat a németek Strasshofba irányították, cserébe a vonatrakomány kecskeméti zsidóért, akiknek Ausztriába kellett volna menniük, de figyelmen kívül hagyva és rutinszerűen Auschwitzba parancsolták őket”. A harmadik transzportot eleve Strasshofba irányították (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/). – A szerk.].

1944. március tizenkilencedikéig [lásd: Magyarország német megszállása] már a szigorodó zsidótörvények hatálya alatt éltünk, és egyre nehezebb lett az élet. Minthogy nem volt kenyérkereső, lényegében a megtakarításból éltünk. Apám munkaszolgálaton volt, pénz kevés volt a háznál. 1944. március tizenkilencedikén bevonultak a németek, éppen akkor otthon volt édesapám, és emlékszem rá, hogy német gépkocsikat és katonákat szállásoltak be a házba.

Ezután következtek az egyre szigorodó intézkedések, a sárga csillag viselése [lásd: sárga csillag Magyarországon], majd apám ismét bevonult munkaszolgálatra. 1944 áprilisában fordult nagyot az életem. Szeged belvárosában bicikliztem éppen, mert akkor majdnem mindenki biciklivel járt, a gépkocsi ritka volt, mint a fehér holló, és megállított egy detektív, és utasított, hogy jelentkezsem a Boldogasszony sugárúton levő Vértes-házban, ami a Gestapónak volt a főhadiszállása. „Közhasznú munkára” fogtak a Gestapón, a Sicherheitsdienst, a német Biztonsági Szolgálat szegedi főhadiszállásán áprilistól a hónap végéig, amikor elrendelték a gettósítást, és a Szilléri sugárútról be kellett költöznünk a Margit utcába, a zsidó iskola és templom környékére [Braham szerint (R. L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/, II. 55. oldal) 1944. május 17-én adták ki a gettó fölállítására vonatkozó polgármesteri rendeletet azzal, hogy május 22-én kell megkezdeni a gettóba költözést (lásd még a Szeged szócikket). Ezt megelőzően azonban létesítettek Szegeden (valamint Baján és Szabadkán) táborokat, ahol a Délvidéken (Bácska déli részén) április 16-án összeszedett zsidókat helyezték el ideiglenesen. Szegedre Ada, Mohol, Szenttamás, Törökkanizsa és Zenta zsidó lakói kerültek, összesen 2266 fő. Nagy részüket május 25. előtt átszállították bevagonírozáshoz Bajára. – A

szerk.]. Ott alakították ki palánkkal lezárva a szegedi gettót. Én innen még naponta kijártam, és jártam dolgozni a Gestapóhoz. Tréfásan azt mondhatom, hogy én a Gestapo munkatársa voltam. A legkülönbözőbb munkákat kellett csinálnom. Amikor volt egy bombatámadás Szeged ellen [1944. június 2-án volt egy nagy légitámadás, amikor a szövetséges légierő 38 gépe a rendező pályaudvart bombázta, de a környező házakban keletkezett a legtöbb kár. – A szerk.], és az SS tisztjei is mentették a sebesülteket, akkor a kocsikat összevérezték a sebesültek, és nekem azokat kellett kimosni, letisztítani, de ezen kívül krumplipucolásban, konyhai munkában, mindenben részt kellett vennem. Akkor mondtam azt, hogyha én fogom pucolni a krumplit a németeknek, akkor már csak ezért is el fogják veszteni a háborút. Kissé vastagon sikerült nekem a krumpli pucolása.

Itt, a Gestapón egyébként egy-két zsidó asszony is dolgozott, jobb módú középpolgárok, mint például a Singer ügyvédi családnak a nőtagja, a Singer ügyvédnek a felesége. De emlékszem egy Weisz bácsira is Kecskemétről, aki akkor nekem bácsi volt, olyan negyven év körüli lehetett. Egyébként Magyarországon közel egymillió bejelentés érkezett, sehol a világon nem volt annyi feljelentés a Gestapónál, mint nálunk. Én ebben a környezetben éltem és dolgoztam, és naponta ki kellett járni, emlékszem, fegyveres német őr kíséretében még a piacra is elmentem. Vásároltunk, és azt vittük a Gestapo konyhájára.

Egyik nap behoztak tizenkét-tizenhárom lengyel menekültet. Tudniillik angolmán elkötelezettsége miatt Horthy beengedett lengyel menekülteket az országba. Több százezer lengyel katona és családtagjaik, köztük sok zsidó is, került akkor Magyarországra. Jelentős részüket sikerült továbbmenekíteni, és a Közel-Keleten felállt lengyel hadsereghez tudtak csatlakozni [1939–1945 között kb. 60–70 ezer lengyel katona menekült el Lengyelországból Magyarországon keresztül, hogy csatlakozzék Nyugaton a Hitler ellen harcoló lengyel hadseregekhez (elsősorban persze 1939 és 1941 között, a magyar hatóságok hallgatóságos beleegyezésével). Magyarország területén 1939-től 140 katonai menekülttábor létesült, ugyanakkor Budapest mellett még 114 olyan települést tartottak számon, ahol lengyel polgári menekültek tartózkodtak (az ő számuk is több tízezer volt). 1940 nyarától egészen az 1944-es német megszállásig Balatonbogláron lengyel nyelvű gimnázium működött, és volt számos lengyel elemi iskola is (Gömöri György: Lengyel menekültek és magyar barátaik, Európai utas, /2001/, 42. szám). – A szerk.]. Ezek a csapatok harcoltak később Olaszországban a szövetségesek kötelékében a németek ellen [lásd: Anders-hadsereg]. Tehát az egyik nap tizenkét-tizenhárom lengyelt fogtak el és hoztak be a Gestapóra. Ezen a napon nem engedtek haza. Éjjel arra ébredtünk, hogy hörögnek a szomszéd szobában. Kettő, aki ismerte már a Gestapo módszereit, éjjel felvágta az ereit a karján. Mindketten zsidók voltak. Az egész társaságot reggel tehergépkocsira rakták, földobták azt a két erősen vérző, de még élő lengyel fiút is, és teherautón Bácsstopolyára szállítottak bennünket. Bácsstopolya a Délvidéken, Szabadka és Újvidék között lévő internálótábor volt, ahol baloldaliakat, zsidókat, szerb partizángyanús embereket tartottak fogva [Bácsstopolyán a magyarok nem sokkal a Délvidék megszállása után internálótábort állítottak föl politikaiaknak, ún. „legális” menekülteknek (akiket a hatóságok lajstromoztak), továbbá olyan magyar és hontalan zsidóknak, akik nem tudták megfelelőképpen igazolni magyar állampolgárságukat. A német megszállás után a tábort „az SS jelentősen kibővítette, és főképp zsidó túsok fogva tartására szolgált. Többségük a Délvidékről jött ... Összesen 3000 zsidót tartottak fogva a táborban és deportáltak. Ebből a táborból került ki a mintegy 2000 »jó erőben lévő« zsidóból álló két első transzport egyike, melyet 1944. április 30-án [április 28-án?] irányítottak Auschwitzba”. 16 és 60 év közötti, kizárólag munkaképes zsidó férfit

deportáltak Auschwitzba (Forrás: Braham: id. mű, II. 52. oldal. – A szerk.]. Én voltam ennek a tábornak a legfiatalabb tagja, tizenhat éves voltam akkor. Itt voltam májustól június huszonnegyedikéig. Jelentkezni lehetett mezőgazdasági munkára. Én is jelentkeztem, mert abban bízunk, hogy jobb lesz a koszt, meg lehetőségünk lesz arra, hogy mozogjunk valamennyire. A szerb hadseregnek volt a raktára, ahol ezt a tábort berendezték. Magyar csendőrök, rendőrök, SS-emberek és horvát usztasák [lásd: usztasa mozgalom] is őriztek bennünket, tehát egy elég nemzetközi társaság volt az őrségünk.

A tábor két hatalmas betonépület volt, tulajdonképpen egy kétszintes betonhangár. Ezekben voltak elhelyezve a foglyok, és volt egy alacsonyabb épület, ahol a konyha és a raktárak működtek. A tábor bejáratánál pedig volt egy kisház, ahol az őrség volt. Szalmazsákokon aludtunk. A kosztot igen változatosan adták elő. Naponta kétszer adtak enni, egy óra tájban volt lencsefőzelék, este bab, a másik nap babbal kezdődött, este lencsével fejeződött be. Ezért is el akartunk menni dolgozni, mert abban reménykedtünk, hogy talán mást is kapunk enni. Férfiak, nők vegyesen voltak a táborban, hiszen ott voltak a konyhás asszonyok is, akik hasonlóképp kerültek a Gestapóra, mint én.

Megvolt a tisztálkodási lehetőség is. Az udvaron volt egy szivattyús kút, amit kézi erővel kellett hajtani. Oda beállítottak szivattyúzókat, hogy lehessen inni és mosakodni. Amikor engem a Gestapo levitt Bácsstopolyára, egy rövidnadrág és egy hosszú ujjú ing volt rajtam és egy karóra. Végigtapogatták a kezemet, valahogy a gestapós átugrotta az órát, és az óra megmaradt. Ezt az órát adtam mindig kölcsön később a szivattyúzóknak, hogy óránként, kétóránként váltsák egymást. Az órához fűződő élményeim folytatódtak Szegeden, amikor visszavittek minket, és az értékeinket le kellett adni felkoncolás terhe mellett. A magyar csendőrök között ott állt Finta Imre csendőr százados, a téglagyári gyűjtőtábor parancsnoka, akkor élet és halál ura, a sok-sok évvel későbbi torontói per vádlottja [Finta Imre csendőr századosról (1912–2003), aki a szegedi gettó parancsnoka volt, lásd Braham, id. mű, II. 57. oldal, valamint a 68. és 69. sz. jegyzet a 70. oldalon. – A szerk.].

Visszatérve Bácsstopolyára: elvittek minket mezőgazdasági munkára. Ezek a dobrovoljacoknak, az első világháborús jugoszláv harcosoknak meg partizánoknak voltak a földjei, amiket azután a svábok kaptak meg [Az első világháború során az orosz fogságba került szerb nemzetiségű osztrák–magyar katonák önként jelentkeztek, és kérték, hogy küldjék őket a szaloniki frontra, hogy a szerb hadsereg megmaradt részével harcoljanak – most már a Monarchia ellen. Ezekből az önkéntesekből lettek a „dobrovoljacok”. A világháborúban Szerbia oldalán küzdő dobrovoljacokat azzal jutalmazták, hogy a két világháború közötti földreform során a délvidéki (elsősorban magyar, másodsorban német, és nem egészen egyharmad részben más nemzetiségű) nagybirtokosoktól elvett földeket lényegében közöttük osztották szét. A határ mentén, Bácskában, Baranyában és a Bánátban szerb paraszti övezetet, több ezer ún. dobrovoljac-telepet létesítettek. – A szerk.]. Tehát amikor minket oda kivittek, akkor azok már sváb földek voltak. Itt debütáltam mezőgazdászként. Tekintettel arra, hogy mezőgazdasággal vajmi keveset foglalkoztam, akkor találkoztam azzal, hogy mit jelent a kukorica egyelése. Hosszú kukoricasorokat kellett egyelni, ahol a leghosszabb kukoricaszárat kellett meghagyni. Az irdatlan hosszú kukoricasor bizony igen lassan fogyott. Hogy gyorsabban menjen a munka, egészen eredeti módszert kezdtem alkalmazni. Kikapáltam az egész bokor kukoricát, és visszaültem a legnagyobb szálat. Nem szeretnék most utólag rettenthetetlen szabotőrnek tűnni, bármily jól hangzana is, csupán a gyors eredményre törekedtem. Az is igaz,

hogy munkásságom nyomán nem sok kukorica szökkent szárba e bácskai földeken. Ez egy tipikus közép-kelet-európai korszak és helyszín volt minden vonatkozásban.

Itt voltunk, azt hiszem, június közepéig. Május kilencedikén – ez megint egy jelentős történet, minthogy nekem semmilyen ruhám nem volt, csak egy bakancsom – írhattunk haza, hogy küldjenek csomagot. Egy levelet lehetett küldeni, ahová be lehetett írni, hogy milyen ruhát küldjenek. Addig a család nem tudta, hol vagyok. Na ebből a levélből aztán megtudták, és küldtek csomagot. Ez a csomag június hatodika után érkezett meg. A papírok, amikbe anyám becsomagolta a ruhákat, a június hatodikai invázióknak az újságoldalai voltak [1944. június 6-án kezdődött az amerikai és brit erők normandiai partraszállása, aminek a célja a La Manche csatorna birtokbavétele, majd hadászati hídfő megszerzése volt az észak-nyugati francia partvidéken, a Rommel tábornok irányította német csapatoktól. – A szerk.]. Ebből tudtuk meg, hogy megindult az invázió. Ez nem volt véletlen, biztos, hogy szándékosan csomagolta anyám ebbe az újságba a ruhákat. Erre nem figyeltek föl. Bakancsot, zoknit, nadrágot küldött anyám a csomagban.

Itt dolgoztattak bennünket június huszonegyedikéig, ha jól emlékszem, amikor is a tábor zsidó internáltjait összegyűjtötték, és gyalogmenetben a bácstopolyai állomásra vittek. Tehervagonokba raktak minket, és elindítottak Szegedre. Szegedre június huszonötödikén éjjel érkeztünk meg, és onnan szintén gyalogmenetben vittek ki bennünket a szegedi téglagyárba. Akkorra már a gettót fölszámolták. Ide gyűjtötték össze a Szegeden és a Szeged környékén élő zsidókat. Bács és Csongrád megyéből kábé nyolcezer ember lehetett itt a téglagyárban, embertelen körülmények között. Porban, piszokban, téglaréteg kemencékben voltak az emberek elhelyezve. Amikor megérkeztünk, találkoztam a rokonaimmal, a nagynénémmel, édesanyám testvérével, a Terka nénivel [Blau Károlyné, szül. Witz Terézia], aki unokájával, [Drucker] Alizkával volt itt. Találkoztam édesapám testvérének, a [Drucker] Dezső bácsinak a feleségével és a fiával, Ernővel, akik szintén ebben a táborban voltak.

Amikor megérkeztünk, én rögtön elkezdtem keresni az édesanyámat és a testvéreimet, és akkor derült ki, hogy amikor összeállítottak egy transzportot, és bevagonírozták, ők azt hitték, hogy Bácsstopolyára fogják vinni, és szinte önként beálltak ebbe a sorba, és Auschwitzba vitték őket, nem Bácsstopolyára. A Szegedről elindult első transzport – olyan két és fél ezer ember lehetett – Auschwitzba került, valószínűleg egyenesen a gázkamrákba. Ez huszonötödikén délelőtt volt, és én éjjel érkeztem Szegedre. A testvérem, aki 1935. március hetedikén született, nem élte túl a deportálást, minden bizonnyal gázkamrában végezte. Nagyon aranyos, mozgékony, segítőkész, nagyon szép fiú volt. Két elemi osztályt végzett el Szegeden, mert kilencéves korában deportálták.

Másnap került sor a motozásra, le kellett adni az értékeket, meglehetősen nyomott hangulatban voltam természetesen, én egyébként is anyás voltam. Mivel őket nem találtam meg, így a közelebbi rokonságból a Terka nénihez csapódtam. Ennivaló még volt, kenyér és lekvár otthonról, így adtak nekem is, és másnap állt össze a második transzport, mert Szegedről három transzportot indítottak útnak. A második szerelvénybe raktak be minket a Szeged-Rókus melletti állomáson, a csendőrök felügyelete és intézkedései mellett, és elindítottak minket utunkra. Hetven-nyolcvan voltunk egy marhavagonban. Berácsozott ablakok, víz nélkül, fiatal gyerekek, csecsemők, idősek, és a férfiak közül azok, akiket nem vittek el munkaszolgálatra. A Magyar Királyi Csendőrség által összeállított és kísért marhavagonokból álló szerelvényt a hatnapos utat a rekkenő forráságban élelem és víz nélkül sokan nem éltek túl. Vízhez úgy lehetett jutni, hogy akinek még volt ékszere,

gyűrűje, fülbevalója, azt kinyújtotta, és odaadta egy pohár vízért valamelyik pályaudvaron, ahol megálltunk, addig, ameddig a csendőrök el nem zavarták azokat, akik vizet hoztak nekünk. Sokan szereztek be így vizet maguknak. Ez az utazás ugyanis június végén volt [A második transzport június 27-én indult. – A szerk.], rekkenő melegben, borzalmas körülmények között.

Hat napig mentünk, az út Kassa felé vezetett, és Miskolc után, Felsőzsolcáig jutottunk el, ahol visszafordították a szerelvényt, és Budapesten, a Józsefvárosi pályaudvaron keresztül Ausztriába vittek. Ez a strasshofi szerelvény volt, azt hiszem, hogy a Kasztnerrel való megállapodás révén jutottunk mi ide [Kasztner Rezső nem működött közre az akcióban, a 15 000 magyar zsidó a Budapesti Mentőbizottság és Eichmann megállapodása („emberéletet áruért”) alapján került a táborba. Lásd még a „Strasshof” szócikket. – A szerk.]. Amikor megérkeztünk a német határra, a magyar csendőröket német katonák váltották le. Ott egy kicsit szomorkodtunk is, hogy a csendőrök, akik mégiscsak magyarok voltak, eltűntek, és most teljesen bizonytalan korszaknak nézünk elébe. Így jutottunk ki július elején Strasshofba. Először fertőtlenítettek minket, és a holmijainkat visszakaptuk. A fertőtlenítés után beraktak minket barakkokba, amik poloskával voltak teli. Ott találkoztam először poloskával. Megrendítő élmény volt nekem, hogy éjszaka zuhanórepülésben esnek rám a poloskák. Terka nénivel és Alizkával együtt húsz-harmincas csoportokban Bécs környéki gyárakba, erdőgazdaságokba, vállalatokhoz gyantaszedésre és fakitermelésre osztottak szét minket.

Harmincfős csoportokban vittek aztán minket innen Wöllersdorfbba, ahol gyantakitermeléssel foglalkoztunk. Egy olyan jó hét után továbbvittek Siegenfeldbe, Baden bei Wien és Heiligenkreutz között, a heiligenkreutzi apátság erdejében voltunk. Ennek a határában egy barakkot állítottak föl. Ott helyeztek el minket. Normális körülmények közé kerültünk. Egy főerdész intézkedett, kaptunk ennivalót, ágyneműt, és ágyak voltak, azon szalmaszákok, és itt helyezték el ezt a csoportot. Az erdőgazdaságnak dolgoztunk az erdőkitermelésen. Lényegében néhány gyerek volt ott, néhány idősebb férfi és asszonyok. A napi teljesítmény, amit meg kellett volna csinálni, de nem mindig sikerült, öt köbméter fa személyenkénti kitermelése volt, amit az erdész kijelölt. Ezt ki kellett vágni fűrészszel. A nőknek is persze ugyanúgy kellett dolgozniuk. Zömében fenyőfát, bükkfát kellett vágni, ezek jó részét ipari fölhasználásra vitték el, a többit pedig méteres darabokban kellett fölrakni, amit később tűzifának használtak. Ez a hely néhány kilométerre volt Siegenfeldtől, úgyhogy minden reggel ki kellett gyalogolni a hegyekbe, normál időben még csak hagyján, de esőben, hóban is. Nem volt leányálom, mert fatalpú bakancsom volt, és sokszor ráragadt a sár, a hó, és abban kellett járnom a hegyi terepen.

A munkavezetőt úgy hívták, hogy Franz Kolm, akkor már hetven év fölötti favágó volt. Az egész családja fakitermelésből élt. Nagyon emberi módon viselkedett. Mindig hagyott pár falatot az ennivalójából. A kenyér egy részét mindig nekem adta, engem nagyon szeretett Kolm bácsi. Itt dolgoztunk egészen 1945 áprilisáig. Közben a fejünk fölött jártak el nappal az angol, éjszaka az amerikai bombázók, és szórtak le újságokat. Ezt szigorúan be kellett szolgáltatni, de sok mindenre lehetett ezt később hasznosítani. Egyébként tényleg emberi körülményeket próbáltak biztosítani az osztrákok, őnekik se volt sokkal több. Megbetegedett például az egyik asszony a társaságban, és bevitték egy Bécs melletti zsidó kórházba. Ott meggyógyították, és hozták vissza. Egy rossz szót ott nem kaptunk. Ami nem volt igaz Wöllersdorfra, az első munkahelyre, mert ott egy megszállott, vérgőzös, náci munkavezető volt. Itt érezhető volt, hogy ők se nagyon kedvelik a németeket. Megjegyzéseket tettek rájuk, ilyen volt a főerdész is és a munkavezető is.

1945. március végén Magyarország felől már közeledtek a szovjet csapatok, a németek kezdtek visszavonulni, és itt történt meg, hogy míg vágtuk a fát, a wienerneustadti országút mellett egy német páncélos dandár vonult vissza. Ott az út mellett vágtuk a fát, és rosszul mértük ki a dőlését, és egy fenyő rázuhant az országútra. Jó félórára így sikerült megállítani a német páncélos visszavonulást. Ez nem szándékos volt, és halálfélelemben voltunk, mert egy ilyen dolog miatt nagyon könnyen lelőhettek volna minket a helyszínen. Franz Kolm kimagyarázta ott magát, és elmondta, hogy véletlen, ami történt. A német páncélosok segítettek elfűrészelni a fát, és elvontatni az útból. Szerencsénkre nem SS egység volt ez, hanem egy Wehrmacht alakulat. Április elején az egész falu, úgy, ahogy volt, fölkerelkedett, mert egy német üteget telepítettek a falu szélére, közvetlenül a mi barakkunk mellé, onnan lőttek a szovjetekre. Azok visszalóttek elég pontosan, úgyhogy az egész falu, velünk együtt elment a hegyekbe, olyan nyolc-tíz kilométerre Siegenfeldtől. Életem egyik legkeservesebb időszaka volt, ugyanis fölgyulladt az erdő a bombáktól és a tüzérségi gránátoktól, toronymagasan jött fölfelé a lángoszlop. Természetesen megpróbáltuk oltani. Az erdőoltás úgy ment, hogy az avart az ember megpróbálta lesöpörni, ahol lehet, kivágni a fákat, hogy gátat lehessen vetni a tűznek. A hegyoldalban, miközben a házak mögött volt a magas hegy, balról volt egy szakadék, előlről pedig jött föl a tűz. Máig sem tudom, hogy sikerült kikerülni ebből a csapdából, de lényeg az, hogy megmaradtam, és a falu lakóival próbáltuk a tüzet lokalizálni, ami sikerült is. Ez egyébként méteres hóban történt, zuhantak a bombák, jöttek a gestapósok, meglehetősen zűrös volt, de sikerült túlélünk, és innen indultunk haza.

Elköszöntünk az osztrákoktól, és gyalog elindultunk. Lementünk az országútra, és begyalogoltunk Badenbe, az olyan nyolc kilométer volt. Baden még égett, jó néhány ház lángokban állt. Az utcán szovjet lovasok és páncélosok járkáltak. A Grand Hotelben szállásoltuk el magunkat. A második emeleten laktunk, nagyon kulturált körülmények között, de kínzó élmény volt, hogy nem volt ivóvíz. Csak kénes forrásvízre lehetett szert tenni. Onnan jártunk ki két napig, próbáltunk ennivalót szerezni, „zabálni” – mondták ezt akkortájt. A társaság együtt volt, mind a harminc ember, és aztán innen indultunk Wienerneustadt felé, azon át Sopron irányába. Útközben azonban sikerült találni egy stráfkocsit, arra tettük rá a holminkat. Azt toltuk, mígnem láttunk pár legelésző lovat. Levágtuk a telefondrótot, és csatlakozott hozzánk néhány munkaszolgálatos, akik jöttek valahonnan Németországból, és befogtuk a lovakat a stráfkocsi elé. De hogy ne vágja a szügyüket, valamelyik házból két perzsaszőnyeget szereztünk, amit a lovak elé tudtunk rakni.

Gyalogmenetben mentünk tovább Wienerneustadt felé, kilométereken keresztül. Az egyik repülőgépgyár romjai mellett gyalogoltunk, és aztán valahol a határban jártunk, amikor jöttek a szovjet katonák, és elvették a lovainkat, de odaadták a sajátjukat. Később derült ki, hogy azok a lovak, amiket nekünk adtak, sokkal életerősebb lovak voltak, mint a mieink. Azt hitték, hogy a mi lovaink pihentebbek, ők meg mentek tovább harcolni. Nem volt bennük semmi rosszindulat, normál katonai lépés volt. Volt még egy apró élményünk. Valahol letelepedtünk, és jöttek a katonák, és málenkij robotra elvitték a férfiakat, többek között engem is. A Terka néni és Alizka ott maradtak. Hatalmas hordókban zsírba eltett kolbászt kellett volna teherautókra rakni, de a rakodás előtt elkövették azt a hibát, hogy megkínáltak minket borral. Ebből aztán túl nagy munka nem kerekedett.

Végül is eljutottunk Sopronig, ami 1945 áprilisában meglehetősen rossz benyomást keltett. Rom volt mindenütt, özönlöttek vissza a deportáltak, a menekültek és a foglyok. Nagy nehezen találtunk egy romos házat, abban elszállásoltuk magunkat, és innen próbáltunk menni hazafelé, Budapesten

keresztül Szegedre. Szerették volna persze a soproniak, ha minél hamarabb elhagyják a várost a menekültek, mert enni kellett adni nekik, meg el kellett őket szállásolni, ami 1945-ben igencsak nehéz volt. Egyszer csak megjelentek különböző teherautók a városban, és mi kérdeztük, hogy hova mennek. Mentek mindenhova, Budapestre, Szegedre, és az egyik teherautóhoz csatlakoztunk mi is. Elvittek minket kábé harminc kilométerre Soprontól, ahol leraktak, onnan egy másik teherautóval mentünk tovább Celldömölkig. Ott vonatra szálltunk. Ez a vonatút egy rémálom volt, mert a meglehetősen zsúfolt vagonban egy csapóasztal mellett kaptam helyet. Minden nagyobb zökkenőnél lecsukódott a vonat oldalára rögzített asztalka, én meg állandóan legurultam. Így jutottunk el ezzel a szerelvényrel Székesfehérvárig, ami megint csak nem volt derűs látvány. Nagy nehezen találtunk itt egy házat, aminek három oldala még megvolt. Ott elszállásoltuk ismét magunkat.

Egy napig voltunk [Székes]Fehérváron, másnap megint kimentünk a pályaudvarra, egy olajszállító szerelvény volt ott, arra kapaszkodtunk föl. A Terka néni és az Alizka bent volt az egyik vagonban, nekem ott már nem jutott hely, így a benzinszállító kocsi tetején foglaltam helyet. Meglehetősen nehéz út volt Budapestig, mert kapaszkodnom kellett végig. Egész úton folyt a benzin, én meg féltem, hogy valaki lelő, mert azt hiszi, hogy én nyitottam ki a benzincsapot. Így jutottunk el Kelenföldre. Onnan a Ferenc József híd romjai mellett épített pontonhídon [lásd: pontonhidak] keresztül eljutottunk a Kálvin térig, ahol platós kocsikon hordták és takarították a romokat. Emlékszem, így értünk el a Rákóczi útra, a Rózsi néniékhez [dr. Witz Gyula anyai nagybácsi özvegye], akik nagy örömmel fogadtak. Az első lépésük az volt, hogy engem levittek egy borbélyhoz, mert egy éve nem voltam fodrásznál. Néhány nap pesti tartózkodás után megint pályaudvar következett, és Szeged felé vettük az irányt. Mondanom sem kell, hogy ez az út is nagyon kényelmetlen út volt, mert a Szegedre tartó vonaton is egy nagyon zsúfolt kocsiba kerültem. Ott egy hölgy egy háromlábú vadászszéket tett le, aminek az egyik lába mindig az én lábamon volt. Igaz, a hölgy fájdalomdíjként elmondta, hogy a férje az orvosi egyetem professzora, és segíteni fog nekem, hogy felvegyenek az egyetemre. Erre a gesztusra mindenki szerencséjére nem került sor. Nem valószínű, hogy öregbítettem volna a magyar orvostudomány hírnevét.

Szegedre visszatérve, visszakerültem a Szilléri sugárútra, a családi házukba. Az otthoni házban találkoztam apámmal. Kiderült, hogy ő megvan, de a többiek nincsenek meg. Ő még évekig várta velem együtt anyámékat, de soha nem jöttek meg. Erről az első auschwitzi szerelvényről semmit nem lehetett megtudni. Valószínű, hogy az egész transzportot elgázosították. A Szilléri sugárúti lakók nagyon rendesek voltak, a néhány használati tárgyat és bútort, amit megőrzésre nekik adtunk, visszaadták, így be tudtunk újra költözni. Április vége volt, amikor én Szegedre kerültem. 1945. május elsején már részt vettem és néztem a fölvonulást. Aztán pár napra rá magas lázat kaptam. Az orvos influenzát állapított meg, de később kiderült, hogy kiütéses tífuszt kaptam [A kiütéses tífusz (flekketífusz) magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetek terjesztik. – A szerk.]. Arra is emlékszem, hogyan történt. Amikor jöttünk haza a deportálásból, találkoztunk útközben a lichtenwörthi táborból női foglyokkal, és ők nagyon tetvesek voltak. Összesen egy tetűt találtam a fejemen, de az épp elég volt ahhoz, hogy megbetegedjek. Negyvenkét fokos lázzal feküdtem Szegeden, a Tisza Lajos körúton levő kórház alagsorában, egy háromágyas kórteremben, és emlékszem, hogy jobbról is, balról is vitték ki az elhunytakat mellőlem. Ezt is túléltem, és roppant éhes voltam, mint mindig, és behoztak nekem a kórházba szalonnát, és csodálkoztak, hogy negyvenkét fokos lázzal hogy bírom megenni.

Túlélve ezt is, jelentkeztem a Baross Gábor Gimnáziumban, ami azonban nem működött, mert a németek lőszerraktárt rendeztek be a tornateremben, ami felrobbant. Így jelentkeztem a piarista gimnáziumban, és kértem, hogy kapjak haladékot. Az egyik paptanár azt mondta, hogy nyugodtan maradjak otthon, így 1946 szeptemberében jelentkeztem újra a Baross Gábor Gimnáziumban. Ott végeztem 1948-ban, elég jó eredménnyel. Szegedhez nem sok minden kötött, és egyetemre akartam menni. 1945-ben, még Szegeden csatlakoztam a cionista mozgalomhoz, aminek Szegeden három irányzata volt. A Hasomér Hacair kommunista volt [lásd: Hasomér Hacair Magyarországon], a Habonim Dror [lásd: Dror Habonim] inkább szociáldemokrata, és volt a Betár is [lásd: Betár Magyarországon], ami szélsőségesen cionista volt. Újszegeden volt egy cionista otthon, oda ki is költöztem, és erőteljesen részt vettem a mozgalomban, ami egészen természetes volt abban az időben.

1948–49-ben kerültem föl Budapestre. A műszaki egyetemre akartam jelentkezni, a vegyész-mérnöki karra. Anyámnak volt mindig vágya, hogy vegyész-mérnök legyek. A cionista mozgalommal itt is kapcsolatban maradtam [lásd: cionizmus 1945 után Magyarországon]. Zuglóban, a Bácskai utcában volt egy cionista otthon, ahol egy darabig voltam, és innen alijáztunk volna. Nagy vonzóerőt gyakorolt rám a mozgalom, mint ahogy sokan másokra is. Olyannyira, hogy már el is indultunk Izraelbe, és valahol Baja környékén állították meg a csapatot, igazoltattak, és akkor nem sikerült elmenni. Az alijázási kísérlet ezzel megghiúsult. Ezzel együtt apám szociáldemokrata kötődései miatt a Szociáldemokrata Pártba is beléptem 1945-ben. Egyszerre voltam mindkettőben. Hogy ezt nem nagyon szorgalmaztam aztán [vagyis az alijázást], apám miatt volt, nem akartam őt itt hagyni. A háború után apám újra megnyitotta az órásműhelyét, és ott dolgozott az államosításig, 1948-ig [lásd: államosítás Magyarországon; a kisipar államosítása]. Ezután az Óra- és Ékszerkereskedelmi Vállalat szegedi boltvezetője lett. 1958 után megbetegedett, és 1967-ben bekövetkezett haláláig én ápoltam. Budapesten halt meg.

1948-ban volt egy tüntetés a kunmadarasi pogrom miatt. A tüntetésben én is részt vettem. Később ez meghatározó dolog lett az életemben, mert amikor 1950-ben bevonultam katonának, ott tiszti iskolára kerülve, a tisztté avatás előtt azzal az indokkal zártak ki az akadémiáról, és helyeztek vissza a csapathoz, hogy államellenes tüntetésben és mozgalomban vettem részt. Ebből semmi nem volt igaz, mert nem volt ez államellenes tüntetés.

A műszaki egyetemre ugyan fölvettek, de nekem kevés affinitásom volt az egyik legfontosabb tárgyhoz, a matematikához, mindig is humán beállítottságú voltam. Olyan neves tanárok tanították nekem a matematikát és vektoralgebrát, mint Alexits György, aki a kor jeles matematikusa volt [Alexits György (1899–1978) – matematikus, az MTA tagja. Grazban járt egyetemre, ott avatták 1924-ben doktorrá. 1929-ben lett matematika-fizika szakos tanár. Az ellenállási mozgalomban kifejtett tevékenységéért 1944-ben Dachaubá, majd Spaichingenbe vitték. 1945-ben tért haza. Az újjászervezett MTA első főtitkára volt. Közben egyetemi tanári kinevezést kapott a BME Vegyész-mérnöki Karának matematikai tanszékére. – A szerk.]. Őszintén megvallva, nemigen értettem meg a lényegét e tudománynak, de becsülettel csináltam. Ekkor került sor a két párt egyesülésére, és létrejött a Magyar Dolgozók Pártja, és pártfőlülvizsgálat volt. A vizsgálat során nem igazán szereztem jó pontot a cionista mozgalomban való részvétellel, és eltanácsoltak az egyetemről. Ráadásul egy népi kollégiumban laktam, ami az Üllői úton volt, a mai Kilián laktanyában [A Szociáldemokrata Párt Ady Endre Kollégiuma működött az akkor még Mária Terézia nevet viselő laktanyában. Lásd még: népi kollégiumok. – A szerk.]. Ez nagyon megrázott, és erős

törést jelentett az életemben. Végül is dolgozni kellett, és „tiszteséges” munkát sikerült találnom a rokonság révén. Máté Miklós főrabbi, akinek a felesége az unokatestvérem volt [dr. Máté Miklósné, szül. dr. Witz Magdolna], segített, és egy igen jeles beosztásban sikerült elhelyezkednem: a Garay téri piacon lettem söprögető, hetijegyzékes alkalmazottként.

1949 őszén vonultam be katonának, és Pécsre kerültem. Megszerettem a katonaéletet, jelentkeztem tiszti iskolára, és fölvettek a Petőfi Sándor Katonai Politikai Akadémiára [Az akadémia 1948-ban alakult a Honvéd Kossuth Akadémia keretein belül működött Nevelő Tiszti Tanfolyam felhasználásával. Neve először Honvéd Petőfi Nevelőtisztképző Akadémia, 1949. márciustól Honvéd Petőfi Akadémia, 1949. októbertől Honvéd Petőfi Politikai Tisztképző Intézet. Feladata kezdetben a nevelőtisztek, 1949-től a politikai tisztek képzése volt. 1956. december 11-én beolvadt a Zrínyi Miklós Katonai Akadémiába. Egyik forrásunk /www.zmne.hu/Forum/98apr/muzeum.htm/ szerint neve ekkor Petőfi Sándor Katonai Politikai Akadémia volt. – A szerk.]. Kitűnő eredményeket értem el, osztályelső voltam, és szakasparancsnok-helyettes, ami azt is jelentette, hogy nem hadnagyként, hanem főhadnagyként avattak volna tisztté. Már megvolt a főhadnagyi rangom és egyenruhám, és két nappal az avatás előtt azzal az indokkal, hogy cionista mozgalomban és államellenes összeesküvésben vettem részt, visszaküldtek a csapathoz. Tizedesként, ami a katonai rangsorban a legutolsó volt, visszakerültem Pécsre. Ott szolgáltam tovább, mígnem 1951-ben ismét elküldtek, mert nagyon szerettek, a pécsi tiszti iskolára, amit szintén elvégeztem, és természetesen szintén nem avattak fel. 1952-ben már miattam átszervezték a zászlóalj, ami egy őrzászlóalj volt, a Dunántúl különböző területein teljesített szolgálatot. Ez a 3125-ös alakulat volt, Pécsen volt a központja. Azért szervezték át, mert én már eljutottam a legmagasabb rendfokozatig, amit iskola nélkül el lehet érni, és törzsőrmesterként szolgáltam a Magyar Néphadseregben. Engem századparancsnoknak neveztek ki, de annál a századnál, aminek a századparancsnoka lettem, volt tiszti szakasparancsnok is, és furán vette volna ki magát, hogy a századparancsnok törzsőrmester, és hadnagy beosztottjai legyenek. Így kerültem az etyeki lőszerraktárhoz, annak a parancsnoka lettem, majd Zircra, ahol az apátságban szállásoltak el minket. Zircen abban a szobában laktam, ahol egyszer Ferenc József császár is megszállt magyarországi látogatása során. Elég hideg szoba volt, fűtés nélkül, és mi télen voltunk ott, úgyhogy én majdnem megfagytam a Ferenc József-i relikviák árnyékában. Utána Veszprémbe kerültem, ahol szintén nagyon előkelő helyen, a veszprémi püspökségen laktam.

Katonai pályafutásomat színezte még az, hogy a zászlóalj politikai tisztje egy nagyon rendes mesteremberből (azt hiszem, asztalos volt eredetileg) képzett politikai tiszt, Jámbor Pál százados megkért arra, hogy vennék részt helyette megbízottjaként a Vezérkari Főnökség egy tanfolyamán és annak vizsgáján [Politikai tiszteket (komisszárokat) először az oroszországi polgárháború idején rendszeresítették a Vörös Hadseregben: a Vörös Hadseregben szolgálatot teljesítő volt cári tisztek mellé kirendelt, politikailag megbízható civil megbízottak voltak. Joguk volt a parancsnok intézkedéseit felülbírálni, vagy akár az illető leváltását kezdeményezni. A poszt állandósult. A komisszár-rendszert meghonosították a Magyar Néphadseregben is, zászlóaljtól felfelé minden egységben volt politikai tiszt. – A szerk.]. Az alakulat ugyanis őrzászlóaljként a Vezérkarhoz tartozott, a századosomnak pedig vagy ideje, vagy kedve nem volt ezen részt venni. A lényeg az, hogy megkért, hogy vegyek részt én az ő megbízásából a vizsgán. Nagyon eredményesen szerepelhettem, mert a vizsga után odajött hozzám az egyik ezredes, és megkérdezte, nincs-e kedvem tudományos pályán tevékenykedni. Mint később kiderült, a Hadtörténeti Intézet

parancsnoka volt. Nekem persze volt hozzá kedvem. Azt mondta a vizsga után, hogy föl fog helyezettetni Budapestre. Ez volt 1952-ben. Én vártam az áthelyezési parancsot, ami nem jött meg. Többszöri érdeklődésemre kiderült, hogy már 1952 szeptemberében ott volt a parancs, csak nem akartak elengedni. Végül is fölhelyeztek Pestre, a Kapisztrán téri Hadtörténeti Intézetbe kerültem, ahol az 1848-as iratanyag földolgozásában vettem részt. Itt néhány hónapot töltöttem olyan remek emberekkel, mint Szimonidesz Lajos vezérőrnagy, evangélikus tábori lelkész, aki itt készítette el a különböző történeti munkáit. Ő volt egyébként a Magyar Néphadsereg egyetlen tábori püspöke [Szimonidesz Lajos (1884 -1965) - evangélikus lelkész, számos valláselméleti és vallástörténeti munka szerzője. „Polgári radikalizmusa a két világháború között elvezette a szociáldemokratákhoz, baloldali értelmiségi csoportosulásokhoz, Illyés Gyula és József Attila baráti köréhez, s mint a Svéd Vöröskereszt alkalmazottja és a Szabadság, Emberség, Magyarság nevű antifasiszta mozgalom tagja, sok magyar zsidó életét mentette meg a második világháború, a holokauszt idején.” 1948-ban őt nevezték ki az első evangélikus tábori lelkésznek ezredesi, majd vezérőrnagyi rangban. 1955-ban vonult nyugdíjba a Hadtörténeti Intézet munkatársaként. (Életrajzát lásd: „Fekete Péter” - a lelkész forradalmár, www.sulinet.hu/oroksegtar/data/100_falu/Nagyborzsony/pages/014_fekete_peter.htm). - A szerk.]

Itt dolgoztam 1953-ig, de 1952-ben már újabb problémák adódtak, mert eltűnt Vértés Imre ezredes, a Hadtörténeti Intézet parancsnoka, aki engem felvett az intézetbe. Közvetlen összefüggést sejtettek köztem és közte, ami persze nem volt igaz, mert összesen egyszer találkoztunk. Vértés Imre gyógyszerész volt, és a moszkvai orvosper kapcsán az akkor készülő magyar koncepciós ügyben [lásd: koncepciós perek] ugyancsak érdekeltté vált, és letartóztatta az ÁVH, majd nyoma veszett [Vértés Imre (1905-1986) - gyógyszerész. 1942-ben a frontra került. 1943-ban átszökött a szovjet csapatokhoz, s a magyar partizánszázad parancsnoka lett. 1951-ben mint ezredes a Hadtörténeti Levéltár parancsnoka. 1953-ban bebörtönözték, 1956-ban rehabilitálták, ezt követően haláláig a szakmájában dolgozott (MÉL). - A szerk.]. 1953 májusában aztán minden indoklás nélkül leszereltek. Ily módon, mint már annyiszor, megérintett a „nagypolitika”. 1944-ben a második világháború okozója voltam, 1949-50-ben cionista összeesküvő, és a Rajk-per árnyéka vetült rám, 1952-53-ban a moszkvai orvosper kapcsán váltam ismét igen gyanússá.

Ezzel kikerültem a magyar polgári életbe. Érettségim ugyan volt, másfajta fölkészültségem azonban nem. 1952-ben beiratkoztam az ELTE bölcsészkarára, és esti tagozaton elvégeztem a történettudományi szakot. Kitűnő tanári kar volt akkor ott. Hahn István volt az ókori kelet tanára [Hahn István (1913-1984) - ókortörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja. - A szerk.], Lederer Emma a középkori magyar történelmet tanította [Lederer Emma (1897-1977) - történész, egyetemi tanár, 1950-69-ben tanszékvezető egyetemi tanár az ELTE-n. - A szerk.]. 1953-ban „szabadúszó” lettem, nem volt munkahelyem, míg végül sikerült elhelyezkednem a „munkásosztály nagy kohójában”, a csepeli gyárban. Az akkor Rákosi Mátyás Művek martinüzemébe kerültem, ahol elvégeztem egy darustanfolyamot, mondanom sem kell, kitűnő eredménnyel. Azóta is mondom, hogy rendkívül magas beosztásban, húsz méter magasan, a martinüzem daruján dolgoztam. Később elnyertem a sztahanovista címet a brigádommal együtt [lásd: élmunkások, sztahanovisták].

Pesten laktam, a Landler Jenő utcában, ez ma az István út, a Dózsa György úttól nem messze. Albérletben laktam egy zsidó néninél, Ilonka néninél, aki nagyon megkedvelt. A fia kint élt

Izraelben, és később ő is kivándorolt hozzá. Ilonka néni szerette volna, ha a lakást én kapom meg. Ez egy viszonylag nagy, kétszobás, fürdőszobás, régi bérházi lakás volt. Természetesen erre nem került sor, mert a tanács azonnal kiutalta valakinek. Nekem pedig egy társbérletet utalt ki a Jókai utcában, mégpedig egy négyes társbérletet biztosítottak. Ennek külön története van. A négyes társbérlet legnagyobb szobája volt az enyém, azt utalták ki nekem. Ennek volt három ajtaja, kettő szobára, egy pedig az előszobára nyílt. A bal oldali szobában lakott egy fiatal házaspár egy hat hónapos gyerekkel, aki természetesen éjjel-nappal sírt. A jobb oldali szobában egy idősebb házaspár lakott egy tizenhat év körüli fiúval, akit rendszeresen éjjel neveltek. A harmadik család pedig a konyhából nyíló cselédszobában lakott. Volt nekik egy dongó segédmotorjuk [Az ún. dongómotor egy bicikli első kerekét hajtotta dörzshajtással, úgy, hogy nekinyomott egy kis hengert. – A szerk.], amit az előszobában tartottak, és rendszeresen éjjel járatták be. Meglehetősen mozgalmas társbérletben laktam, amit színezett még az, hogy az egyik család bérmosást vállalt, és minthogy gázzal fűtöttek a lakásban, a gázzámlát elosztottuk, pedig a bérmosást végző család sokkal több gázt fogyasztott, mint mi. Ott mostak a konyhában, amikor csak lehetett. Én viszonylag keveset voltam otthon, mert ráadásul három műszakban dolgoztam, ami nehezzé tette az életemet.

Esti egyetemre jártam, ezért elcseréltem a műszakot, de senki nem a délelőtti, hanem az estit cserélte el. Két hétig voltam éjszakás, egy hétig voltam nappalos, ami az életritmust igencsak nehezzé tette. Közben eredményesen dolgoztam a csepeli gyárban. Jó kapcsolatban voltam a melósokkal, egy-kettőt közülük ma is példaképemnek tartok: Szabó Karcsi darust, Gergely Jancsit, aki a kemencéknél dolgozott. Műveltek, tisztességesek és mélyen emberiek voltak. Zsidó nem volt köztük. Engem először bizalmatlanul kezeltek, hiszen mégiscsak érettségizett srác voltam. Föltételezem, azt hitték, hogy az ÁVH megbízásából kerültem oda, persze erről szó sem volt. Később már megbíztak bennem. 1953 júniusában, amikor a berlini események kapcsán Csepelen is meglehetősen nyomott volt a hangulat, sztrájkhangulat alakult ki [1953. június 17–18-án a Német Demokratikus Köztársaságban a rendkívüli normaemelés miatt utcai megmozdulásokra került sor. – A szerk.]. Nagyon meleg nyár volt, és a martinüzem a gyár legzsúfoltabb üzeme volt, négy kemence működött egyszerre. Hatvan-hetven fokos melegben folyt a munka. Mikor fölment az ember a gépre, elkezdett csurogni az álláról az izzadság, és ez így volt nyolc órán keresztül. Ugyanakkor szigorították a normákat, levítették a béreket, és nagyon feszült hangulat alakult ki. Ekkor már olyannyira megbíztak bennem a melósok, hogy megkértek, írjak egy levelet a kohó- és gépipari miniszternek az áldatlan állapotok megszüntetésére. A levél elment, és néhány nappal később megjelent az ÁVH, hogy kinyomozza, ki írta a levelet. Egymás után hívtak be embereket, hogy kiderítsék, de egyetlen ember sem mondta meg, hogy ki volt a tettes. A miniszter becsületére legyen mondva, válaszlevelében elismerte, hogy bizonyos problémák vannak, és végül is sikerült a béreket rendezni, és szellőzőberendezéseket is felszereltek. Végül is eredményes volt, amit tettünk. Közben végeztem az egyetemet, és 1957-ben fejeztem be vörös diplomával [Vörös diplomát az a végzett hallgató kapott, aki egyetemi pályafutása alatt minden szigorlatát jeles eredménnyel tette le, és egyetlen félévét sem zárta jelesnél rosszabb átlagos eredménnyel (az oklevél vörös műbőr borításban volt, innen a neve). – A szerk.].

1954 végén a kulturális munkába kapcsolódtam be. Egy lány volt a kultúrfelelős az Acélműben, aki máshova ment dolgozni, és engem javasolt utódjának, amit el is fogadtak. 1955-ben én lettem az Acélmű kulturális felelőse, miközben persze dolgoztam a martinban. Utána a szakszervezeti

bizottságba kerültem, majd 1956-ban fölkerétek, hogy legyek a Csepeli Munkásotthon igazgatója. 1956 szeptemberében kerültem oda, és nemsokára október 23-a következett [lásd: 1956-os forradalom]. Egy nagy műsort szerveztünk, az volt a címe, hogy „Föltámadott a tenger”. A Munkásotthon Csepel kulturális életének meghatározó része volt [1920-ban avatták fel. Létesítését a csepeli lakosok téglajegyek vásárlásával is segítették, az építkezést támogatta a Vasas Szakszervezeti Szövetség és a Szociáldemokrata Párt csepeli szervezete is. Felavatásától a házban könyvtár, művészeti együttesek, klubok, szakkörök tevékenykedtek. 1945-ig szövetkezeti formában működött, 1945-től 1989-ig a Csepel Művek fenntartásában, 1990 óta pedig alapítványi formában működik. – A szerk.]. Csepelen mindig is jelentős volt a kulturális tevékenység. Sőt a Munkásotthon már a Horthy-rendszer előtt is a csepeli munkásmozgalom bázisa volt. A szociáldemokrata és kommunista mozgalom is ott tevékenykedett. Ennek a mozgalomnak különösen a deményista szárnya [lásd: Demény Pál] volt jelentős a Horthy-rendszer alatt. Egyébként ennek a történetét földolgoztam. Az én részem volt az 1939–60-as évekig tartó korszak földolgozása Berend T. Ivánnal és Ránki Györggyel [Lásd: Kubinyi et al.: Csepel története, Budapest, 1965 – A szerk.]. A Csepeli Munkásotthon kulturális élete országos hírű volt már a második világháborút megelőzően is. Híres volt például a csepeli Vigalmi Gárda, akik munkáséleteket ábrázoló színdarabokat vittek színre. Az otthonban működött a Vasas Szakszervezet és a Szociáldemokrata Párt helyi szervezete is. Volt egy színjátszó csoport, ami nagyoperetteket vitt színre. Ennek volt tagja például Zsurzs Éva rendező is [Zsurzs Éva (1925–1997) – filmrendező, számos irodalmi filmadaptáció rendezője, a Magyar Televízió alapításától munkatársa volt. – A szerk.]. Volt itt fotószakkör, képzőművészklub, táncegyüttes, a legkülönbözőbb művészeti és alkotó csoportok. Később megalakult az Olvasó Munkásklub, ami ma is működik még. Ebbe kerültem én bele. Ez országos rangot adott a Csepeli Munkásotthonnak.

Az, hogy Csepelen ilyen eredményesen lehetett dolgozni, annak volt köszönhető, hogy elkezdődött a gazdaság prosperáló időszaka, és elkezdődött a népművelés felívelése is. Létrehoztuk az évente megvalósuló Csepeli Napokat, ahova nemzetközi kiválóságokat sikerült megnyernünk, például az első ilyenén David Ojsztrah hegedült, a Nemzeti Filharmonikusokat [Akkor: Magyar Állami Hangversenyzenekar. – A szerk.] pedig Ferencsik János vezényelte [David Ojsztrah (1908–1974) – szovjet hegedűművész. 1926-ban diplomázott, 1939-től a moszkvai konzervatórium egyik professzora volt. Szülőföldjén az 1940-es években sűrűn vett részt koncertkörutakon, nemzetközi karrierje azonban csak az 1950-es években ívelt fel igazán, az 1960-as években rendszeresen turnézott az Egyesült Államokban is; Ferencsik János (1907–1984) – karmester. 1940-ben az akkor már Európa-hírű karmester Bartók Béla és Pásztory Ditta búcsúhangversenyét vezényelte a Zeneakadémián, 1942-ben a milánói Scalában dirigálta „A csodálatos mandarin”-t (három évvel megelőzve a hazai előadást). A nyilas uralom alatt nem lépett fel. 1945. évi első négy koncertjének mindegyikén szerepelt Bartók egy-egy műve. 1948-tól 1950-ig állandó kapcsolatban állt a bécsi operatársulattal. 1950-ben minden összeköttetése megszakadt a Nyugattal. Első nyugati útjára csak 1957-ben került sor. Művészi alkatához a bécsi klasszikusok álltak a legközelebb, e mellett az új muzsika befogadója és tolmácsolója is volt (MÉL). – A szerk.]. A képzőművészklubnak is egészen kiváló vezetője volt: Pór Bertalan vezette korábban [Pór Bertalan (1880–1964) – festő. A Tanácsköztársaság alatt a Művészeti Direktórium festőszakosztályának vezetője, ekkor készült két hatalmas toborzó plakátja, a „Világ Proletárjai Egyesüljetek!” és a „Feleségetekért és gyermekeitekért”. A Tanácsköztársaság bukása után Csehszlovákiába emigrált, 1938-ban Párizsba költözött. 1948-ban hazatért, és a Képzőművészeti Főiskola tanára lett. – A szerk.], Ilosvai Varga

István volt már az én koromban [Illosvai Varga István (1895–1978) – festő, 1935-ben a Vaszary János alapította Új Művészek Egyesülete (ÚME) köréhez csatlakozott. Több önálló kiállítása volt (Nemzeti Szalon, Tamás Galéria, Ernst Múzeum /1958, 1967, 1975/). – A szerk.]. Országos híró lett a vegyes kar, aminek Fasang Árpád volt a vezetője, aki elismert karnagy volt [Fasang Árpád (1912–2001) – karnagy, 1941–53 között a szarvasi, majd a soproni tanítóképző intézetben tanított, 1958-tól 1972-ig a budapesti Zeneművészeti Szakközépiskola igazgatója volt. Kórusvezetőként 1934–38 között Orosházán, 1958–69 között Csepelen tevékenykedett. Ő volt a „Röpülj, páva!” mozgalom elindítója (Wikipédia). – A szerk.]. Igyekeztünk jeles embereket szerezni. A természettudományi szakkör élére a Természettudományi Múzeum tudósait vittük ki. Kitűnő emberekkel sikerült dolgozni.

Személyes élményként mondom el, hogy mi már akkor harcoltunk egy kultúrház létrehozásáért, hiszen addig egy 1900-ban épült épületben volt a Csepeli Munkásotthon, egy vendéglő helyén. Amíg a két világháború között Csepelen működött egy polgári kultúrház, a Weiss Manfréd tiszti kaszinója, különböző levanteintézmények, cserkészcsapatok, volt egy kulturális hálózat, addig a háborúban lebombázott kultúrház meg a megszüntetett cserkészmozgalom után gyakorlatilag a Csepeli Munkásotthon lett a kulturális élet egyedüli letéteményese. Bővíteni kellett volna. Rákosi időszakában egy hatalmas kultúrpalotát álmodtak Csepelre. Mikor a terv elkészült, nem tartotta Rákosi elég nagyvonalúnak. Nem is került sor az építésre, maradt a Munkásotthon. Igen ám, de a villanyvezetékei papírszigetelésűek voltak, tűzveszélyes volt a ház, alkalmatlan volt valójában egy igazi kulturális életre. Ennek ellenére nagyon pezsgő kulturális élet folyt ott. De később elindult, amit már az én utódaim fejeztek be, és végül is fölépült egy új kultúrház.

Még Csepelen dolgoztam, amikor Edit unokatestvérem egyetemre járt, és ő meg néhány osztálytársa néhány ideológiai tantárgyból korrepetálásra szorult. Engem kértek meg erre a feladatra. Volt egy lakásuk a Lázár utcában, ahol ezeket az összejöveteleket tartották. Az egyik osztálytársa lett a későbbi feleségem, aki egyetemista volt, és a rendőrség állományában dolgozott. Kati családja iparos család volt. A papa, Varga István a Zala megyei Túrje faluból származott [Túrje – kisközség volt Zala vm.-ben, 1891-ben 1200, 1910-ben és 1920-ban 2600 lakossal. – A szerk.]. Kőműves volt, erőteljesen részt vett a szakszervezeti mozgalomban. A 23-as Építőipari Vállalatnak az igazgatója lett. Anyósom, Tutaj Margit kispesti volt, a kőbányai Dreher sörgyárban dolgozott.

A feleségem, Varga Katalin Budapesten született, 1930. március másodikán. A ELTE BTK orosz–magyar szakát végezte el. Testvérei nincsenek. 1957-ben volt az esküvőnk. A nászutunk Galyatetőn volt. Az autóbust többször megállították, és fegyverekkel átkutatták. A jelszó akkor a MUK, a „márciusban újra kezdjük” volt, ami most is igen aktuális. A négyes társbérletbe nősültem, aztán Angyalföldön, a Vág utcában laktunk, majd onnan jutottunk a Baranyai térre, ide apámat is fölhoztam és ápoltam. 1963-tól lakom a mostani házban. A feleségem a Belügyminisztériumban dolgozott, az útlevélosztályon. Elvégezvén az egyetemet, a Belügyminisztérium útlevélosztályának a vezetője lett. Ezredesi rangja volt. Jelentős szerepet vállalt a világútlevél rendszerének a kidolgozásában és bevezetésében [1988. január 1.]. Sokat olvasó, színházba járó ember. A vallás nem játszott a család életében szerepet. Keresztény család volt, de teljesen ateistaként élték mindennapjaikat. Apósom párttag volt, a munkásmozgalom elkötelezett híve. Ma is hiszem, hogy a magyar baloldali munkásmozgalom résztvevői vallási, etnikai kérdésekben teljesen fölvilágosultak voltak. Soha nem volt gond abból, hogy én zsidó vagyok, Kati pedig teljesen azonosult a

zsidósággal, mindenekelőtt a holokausztból adódó problémákkal. Ebben ő tökéletes, megértő társ volt.

Az 1956-os forradalom idején a Csepeli Munkásotthonban voltam, és 1957 elején le akartak váltani, mert kapcsolataim voltak az 1956 végén újjáalakuló csepeli Szociáldemokrata Párttal, és kapcsolatokat alakítottam ki a csepeli központi munkástanáccsal is. Végül is nem váltottak le. Később meg már nem akartak elengedni. Ezek elég nehéz időszakok voltak. Én forradalmi mozgalomnak tartottam az 1956-os eseményeket a kezdetekkor, majd egyértelműen az a véleményem, hogy ellenforradalommá alakították át. Erről a korszakról írta A béka feneke alatt című satirikus könyvében egy Angliában élő, természetesen magyarul anyanyelvű magyar származású zsidó író, Alfred Fischer [Tibor Fischer: A béka segge alatt (Európa Könyvkiadó, 1994)], hogy egyszer majd a történészek úgy fognak visszaemlékezni október huszonharmadikára, hogy ez volt az a nevezetes nap, amikor a magyarok egyetértettek. Az is biztos, hogy voltak fasiszta és zsidóellenes megnyilvánulásai is 1956-nak.

1961-ben fölkértek a Népművelési Intézet módszertani osztályának a vezetésére [Népművelési Intézet – A Magyar Művelődési Intézet elődje, 1951-ben alakult, feladata a nem hivatásos művészeti mozgalmak segítése, a nemzetiségek és az etnikai csoportok kulturális hagyományainak ápolása. Fennállása alatt szakmai publikációk, kiadványok sokaságát jelentette meg. – A szerk.]. A főváros és a Szakszervezetek Budapesti Tanácsa keresett meg azzal, hogy létre kíván hozni egy új szervezetet a budapesti szakmai módszertani népművelési munkának az irányítására, és annak a vezetésére akarnak fölkérni. Akkor kerültem a Népművelési Intézetbe, a Corvin térre. Ez egy nagyon izgalmas korszaka volt a magyar népművelésnek. Ekkor kezdték kialakítani és megszervezni a magyar népművelés országos módszertani hálózatát. Ekkor hozták létre a megyei művelődési központokat. Ez tehát egy olyan szakmai szervezet volt, amely szakmai útmutatást nyújtott az országos mozgalomban. Az intézet művészeti osztályán dolgozott akkor Martin György [(1932–1983) – néptánckutató, zenefolklorista. 1953–65 között a Népművelési Intézetben dolgozott néptánckutatóként, 1965-től az MTA Népzene kutató Csoportjának volt tudományos munkatársa, 1974-től haláláig az MTA Zenetudományi Intézetének tudományos osztályvezetője. 1951-től végzett rendszeres gyűjtőmunkát a néptánc és népzene területén Magyarországon és a szomszéd országokban. – A szerk.]. A fotószakkörnek Réti Pál volt a vezetője [(1918–1989) – fotóművész, a fotóamatőr-mozgalom szervezője, a Magyar Fotóművészek Szövetségének alapító tagja (1956) volt. (Az ő nevét viseli a Magyar Fotóművészeti Alkotócsoporthoz Országos Szövetségének "Réti Pál" plakettje.) – A szerk.]. Tényleg olyan nevek voltak ott, akik a későbbi művészeti életben jelentős eredményeket értek el.

1963-ban fölkértek a Fővárosi Művelődési Ház igazgatói posztjának a betöltésére. Három intézményből, a Fővárosi Népművelési Tanácsból, a volt szakszervezeti Egressy Klubból [Szakszervezetek Országos Tanácsa Egressy Gábor Művészeti Klub, a budapesti Dohány utcában működött. – A szerk.] – amely arra jött létre, hogy a fővárosi szakszervezeti művelődési csoportokat koordinálja, hiszen abban az időben negyvenezer munkás élt munkásszálláson – és a Fehérvári úton levő, a Pamuttextilgyár [Pamuttextil Művek] tulajdonában levő művelődési háznak az együtteséből alakult meg a Fővárosi Művelődési Módszertani Központ. Itt is sikerült jelentős eredményeket elérnem kitűnő munkatársaimmal. Ez a tevékenység a Fehérvári úti művelődési házban összpontosult. Évi negyvenezer látogatója volt korábban ennek az intézménynek, amit az 1970-es évekre megtízszereztünk. Itt hoztuk létre a Folklórcentrumot a Budapest Táncegyüttessel

[1958-ban alakult a SZOT Együttes jogutódjaként Molnár István vezetésével (1970-ig vezette az együttest). 1998-tól a Magyar Állami Népi Együttes táncegyütteseként tevékenykedett, 2001 óta szervezetileg a Honvéd Együtteshez tartozik (Honvéd Táncszínház), megőrizve teljes művészi önállóságát és művészi céljait. – A szerk.], illetve a Magyar Állami Népi Együttessel [1951-ben alapított hivatásos együttes a magyar nyelvterület zene- és táncfolklórájának színpadi interpretálására. Első művészeti vezetői: Gulyás László (zenekar), Csenki Imre (kórus) és Rábai Miklós (tánckar). – A szerk.], ami a műkedvelő művészeti csoportok részvételével idegenforgalmi látványossággá vált. Ezeket a kultúrprogramokat akkor a nyugatról jött külföldiek látogatták elsősorban, egydolláros jegyekkel, és ez jelentős devizabevételt jelentett az országnak. [Az FMH-ről részletesebben lásd Drucker Tibor visszaemlékezését. In Slézia Gabriella (szerk.): A közművelődés házai Budapesten 1. (Módszertani Füzetek / Különszám Budapesti Művelődési Központ 2002). – A szerk.]

Az 1960-as évek második fele egy prosperáló időszak volt, és ez a népművelés terén is meglátszott. Nagyon jelentős nyugati hatások kezdtek érződni a folk, folkbeat műfajban. Létrejött az Illés-együttes, amely már 1965-ben az FMH-ban tevékenykedett. [Ez még a „klasszikus felállású” Illés-együttes volt, amely 1965-re alakult ki: Bródy János (gitár, furulya, billentyű, ének), Illés Lajos (billentyű, ének), Pásztory Zoltán (dob), Szörényi Levente (gitár, ének) és Szörényi Szabolcs (basszusgitár, ének) részvételével. Ők kezdtek el először magyar nyelvű beat számokat írni. Közéleti hangvétele egyedivé tette a hazai beatvilágban az Illés-együttest, előfordult, hogy betiltották a számaikat. 1973 novemberében személyi ellentétek miatt a zenekar föloszlott. – A szerk.] Az Illés-együttes tagjai tettek valamit egy normális világ kialakítása érdekében, és azt hiszem, hogy ebben némi segítséget tudtunk nyújtani nekik. Amikor lehetett, védelmet nyújtottunk, támogattuk, és a kulturális tevékenységünket tényleg erre építettük. Mi ezt tényleg egy szakmai módszertani kísérletnek is szántuk, hogy hogyan lehet egy nagy tömegvonzású bázisból a népművelés más ágait is továbbvinni. Illéséket akkor majdhogynem istenítették a fiatalok. Az együttessel nagyon jó volt a kapcsolatunk. Megkeresett engem akkor Bródy, hogy ő vállalja az együttessel egy klub létrehozását, és egy nagyon szerény honoráriumért meg is csináltuk [Bródy János (1946) – 1964–73 között az Illés-zenekar, 1974-től a Fonográf-együttes tagja, 1978-tól önállóan koncertezik. Kb. 500 dal szövegét és 100 dal zenéjét szerezte. Filmekhez és színdarabokhoz is komponált zenét. Közéleti-politikai szerepet is vállalt (Demokratikus Charta szóvivője volt, ügyvivője volt a Hadkötelezettséget Ellenzők Ligájának). – A szerk.]

Az Illés-klub az országban az egyik legnagyobb vállalkozás volt. Közel hétezer tagja volt. Ez volt az együttes bázisa. Ennek a klubnak az égisze alatt jött létre az a népművelési kísérlet, amelynek nyomán ismeretterjesztő előadásokat szerveztünk, és a tudományos élet jeles személyiségeit hívtuk meg. Az Illés-klubtagoknak tartottak előadást. Amikor a Bródyék hirdették meg a klubot, óriási tömegeket tudtak bevonni. Például Marx György tartott előadást a fizika új világképéről [Marx György (1927–2002) – fizikus, akadémikus, 1972 és 1982 között nagy szerepe volt a természettudománnyal foglalkozó iskolai tantárgyak modernizálásában. Elismert ismeretterjesztő művek írója (Wikipédia). – A szerk.], és ha Bródyék hirdették meg, akkor több száz gyerek ült a párnákon a körteremben, amit mi építettünk föl. Minden egyes előadásnál a nyavalya törte a szervezőket, mert ez a terem háromszáz ember befogadására volt képes, és ennek a duplája volt minden előadáson. Ezen a programon belül kiállításokat is szerveztünk. Zenei programok keretén belül más zenekarokat hívtunk meg, és a magyar kulturális élet egy jelentős központja jött létre. Beleértve azt is, hogy a mi égiszünk alatt működött ez a klub. Kapcsolatom annyi van még ma is

velük, hogy egy holokauszt témájú középiskolai pályázat díjkiosztójára, amire a Néprajzi Múzeumban került sor, Bródyt kértem meg, hogy játsszon, és ő el is jött. Szörényinek mindig is voltak erősen populista nézetei [Szörényi Levente (1945) – gitáros, énekes, zeneszerző, szövegíró. 1965–73 között az Illés-együttes tagja, 1974–84 között a Fonográf-együttesé (alapító tag), zenés darabok (oratóriumok, rockoperák), filmzenék szerzője. – A szerk.]

Az akkori Pénzügyminisztériumban óriási felháborodást keltett az a pénzügyi lehetőség, hogy azok a szabadúszók, akik nem rendelkeznek hivatalos munkahellyel, egyszerűen nem adóznak. Erre akkor nem voltak egységes pénzügyi adózási jogszabályok. Nagyon szerény fizetéssel vezették akkor Illésék a klubot, és megkerestek engem a Pénzügyminisztériumtól, és megkértek, hogy mondjunk fel Bródynak, mert ha van főállása, akkor nem kell adóznia, de ha nincs, akkor kellett volna. Hosszas vitákba keveredtünk. Bródyék érdekében én azt fogalmaztam meg, hogy ne ilyen partizánakcióval akarjanak véget vetni egy illegálisnak tartott jövedelemi forrásnak, hanem hozzanak olyan rendeletet a parlamentben, amelyik módot ad arra, hogy olyan adóztatási rendszert alakítsanak ki, amelyet helyesnek tartanak. Végül is megtartottuk Bródyékat, és a klub vezetése az ő kezükben maradt.

Közben folytattuk az Egressy Klubban elkezdett tevékenységet is, többek között az úgynevezett munkásszállás zenés irodalmi műsorokat. Budapesten negyven olyan nagy munkásszállás volt, ahol hatszáz-ezer vidéki bejáró munkás lakott. És az ő számukra minden hónapban egy-egy előadást tartottunk. Dramatizált irodalmi földolgozásokat, Thomas Manntól Molière-ig, irodalmi esteket és zenés programokat szerveztünk. Úgy gondolom, hogy legalábbis próbáltunk tenni valamit a tömegműveltség érdekében. Évente több mint négyszáz előadást tartott ez a stáb, amelynek az anyagi feltételeit a Szakszervezetek Országos Tanácsa biztosította. Mi igazán misszióknak tekintettük ezt is, mert vérlázítóan kevés honoráriumot kaptak érte az akkori kollégák. Csengery Adrienne [(1946) – szopránénekes, 1970–2005 között a Magyar Állami Operaház tagja, hangversenyénekesként és régizenei előadóként is nemzetközi hírnevet szerzett. – A szerk.], Mikes Lilla [(1924–2004) – színésznő, előadó-művésznő. 1964-től 1984-ig az Irodalmi, ill. Radnóti Színpad tagja, 1972-től a Korona Pódium alapítója, művészeti vezetője, műsorainak szerkesztője volt. Módszeresen foglalkozott a magyar irodalom négy nyelvű (angol, német, orosz, francia) terjesztésével. – A szerk.] vettek részt ebben többek közt. A rendező Horváth Ádám volt, aki egyébként az Egyetemi Színpad rendezője volt korábban.

Ezenkívül nagyobb volumenű programokat is lebonyolítottunk. Része volt ennek a programnak nyári koncertek szervezése a budapesti szimfonikusok bevonásával a budai Várban és a Vajdahunyad váránál. Úgy érzem, hogy ami akkor ott folyt, jeles színfoltja volt az akkori magyar kulturális életnek. Izgalmas, érdekes korszaka volt ez az én életemnek is. Büszkék voltunk arra, hogy például a körteremben tömegrendezvényeket tudtunk szervezni. Itt hoztuk létre Buda első színházát, mert nem volt akkor a budai oldalon színház. A Nemzeti Színház, amikor sor került az átépítésre, rendszeresen tartotta az előadásait ott, a művelődési házban. Mozielőadások is voltak, és a folklórprogramokat úgy állítottuk össze, hogy komplett programok legyenek. Ez azt jelentette, hogy minden alkalommal Magyarország egy-egy tájegységét mutattuk be. Ezt alapvetően a Budapest Táncegyüttesre építettük, de természetesen részt vett a Honvéd Táncegyüttes, a Csepel Táncegyüttes [al. 1958], a Vadrózsák [1950 tavaszán alakult mint a Magyar Építőmunkások Országos Szövetsége (MÉMOSZ) Központi Művészegyüttese. – A szerk.], a Dunaújvárosi Együttes és vidéki folklórcsoportok is. Ide kapcsolódott az Idegenforgalmi Tanács, a Népművészeti Tanács, és

az Idegenforgalmi Tanács filmjeit is levetítettük. Az egyes tájegységek bemutatkozását a megyei vezetés segítségével szerveztük. Így mutatkozott be például Borsod megye, Somogy megye, Szabolcs megye stb.

A Magyar Néphadsereg Művelődési Házával Szász Domonkos ezredessel is jó kapcsolatot ápolunk. Itt kialakult egy törzsasztal, aminek a mai napig tagja vagyok, közös programokat is szervezünk. 1972-ig tartottak ezek a szép napok, amíg egy házban lakván Sarlós Lászlóval a lágymányosi lakótelepen, összeismerkedtünk [Sarlós László (1920–2002) – 1938-ban származása miatt itthon nem vették föl az egyetemre, ezért elment Palesztinába, ahol mérnöki tanulmányokat folytatott, majd 1941-ben belépett az angol hadseregbe. A háború után visszajött Magyarországra, de nem sokkal ezután kémkedés vádjával 9 év börtönre ítélték. 1955-ben amnesztiával szabadult. Szabadulása után textilmunkásként tudott csak elhelyezkedni, később a Kultúra Külkereskedelmi Vállalathoz került, ahol a háború alatt elnéptelenedett zsidó hitközségeknél talált értékes könyvtárak – főleg külföldön történő – értékesítésével foglalkozott. Olyan sikeres volt ebben, hogy 1964-ben a Kultúra londoni képviselőjévé nevezték ki. Visszatérése után, 1967-től 20 évig volt a Zeneműkiadó vezetője (Forrás: Muzsika, 2002. december) (a Centropa készített interjút feleségével, Sarlós Zsuzsával). – A szerk.]. Ő a Zeneműkiadó igazgatójaként a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének volt az elnöke. Néhány közös programot szerveztünk. Nagyon kedves élményem volt, amikor Reményi Gyenes Istvánnak, aki a magyar szonok atyamestere volt, egyébként az Autóklub lapjának, az „Autós élet”-nek a szerkesztője, csináltak egy könyvbemutatót, és engem kértek meg, hogy az FMH-ban rendezzük meg [Reményi Gyenes István (1909–2001) – újságíró, költő, műfordító, szerkesztő. – A szerk.]. Ő aztán jóval később megírta az „Ismerjük őket” című könyvet, ami zsidó származású, jelentős magyar személyiségeknek az életrajzi adatait tartalmazza. Ezt a könyvet sok évvel később én adhattam ki [Reményi Gyenes István: Ismerjük őket? Zsidó származású nevezetes magyarok arcképcsarnoka, Ex Libris Kiadó, 1995. – A szerk.], amire máig némi büszkeséggel emlékszem. Csak érdekességgként említem, hogy Habsburg Ottó vállalta a könyv előszavát. Reményi Gyenes azt akarta bizonyítani, hogy a magyar kultúra számára ezek az emberek hallatlan jelentőséget és elismerést szereztek.

1970-ben ez a munka módot adott arra, hogy az ország kulturális életével is kapcsolatba kerüljek, és az a megtiszteltetés ért, hogy a Művelődési Minisztérium javaslatára egy három hónapos UNESCO ösztöndíjban részesültem a skandináv országok iskolán kívüli népművelésének tanulmányozására. Dánia, Norvégia és Svédország múzeumügyét, népművelését tanulmányoztam, ami hallatlanul érdekes volt. Ezeket a tapasztalataimat a „Múzeumi Közlemények”-ben meg is írtam. Ez a tanulmány is közrejátszott abban, hogy a múzeumok népművelési osztályokat hoztak létre, és ezzel új alapokra helyezték a múzeumi munkát.

1972-ig dolgoztam az FMH-ban. 1972-ben a könyvszakma fölkerült egy hallatlan érdekes munkára, és belekerültem a könyvszakma sűrűjébe. A magyar könyvszakma propagandája, bibliográfiai munkáknak a kidolgozása, az Ünnepi Könyvhét megszervezése, mezőgazdasági könyvhét szervezése, külföldi magyar könyvkiállításokon való részvétel és szervezése volt a feladatomban. Cél volt a magyar könyvszakma beléptetése a nemzetközi körforgásba. Ekkor léptünk be a nemzetközi ISBN [international standard book number] rendszerbe, az egységes katalógizálási és vonalkódos rendszerbe. Fölvettük a kapcsolatot a nemzetközi szervezetekkel, többek között a Lipcsei Könyvszakmai Egyesüléssel és a Frankfurter Börsenvereinnel [Börsenverein des Deutschen Buchhandels, azaz a Német Könyvkereskedők Egyesülete. – A szerk.]. Külföldi kiállításokat

szerveztünk, és nagyon fontosnak tartottuk a határon túli magyar területeken, Csehszlovákiában, Kárpátalján, Romániában, Jugoszláviában élő magyarokkal való kapcsolat kiépítését, programokkal és kultúrával való ellátásukat. A Kriterion, a Madách, az Újvidéki Forum könyvkiadóval akkor tettünk szert szoros kapcsolatra [lásd: magyar nyelvű kiadók a szomszédos országokban]. Ez módot adott arra, hogy részt vegyek Moszkvában, Zürichben, Lipcsében különböző könyvvásárokon. Tagja voltam a lipcsei nemzetközi könyvművészeti kiállítás szervezésének is [A lipcsei könyvművészeti kiállítás az 1632 óta évente megrendezett lipcsei könyvvásár és -kiállítás egyik eseménye. – A szerk.]. Mindig az volt az elvem, hogy olyan emberekkel szerettem dolgozni, akik nálam többet tudtak. Nagyon rangos társaság jött össze.

1978-ban az Egyesülés egyik tagvállalatánál, a Könyvértékesítő Vállalatnál súlyos krízis alakult ki. Ez a rohamosan fejlődő könyvszakmának és a rohamosan lemaradó infrastruktúrának a közelharcát jelentette, amelyből a kiutat a mindenkori vezetés átszervezésekkel próbálta megtalálni. A Könyvértékesítő Vállalatnál élethalálharc alakult ki az igazgató és a párttitkár között [lásd: párttitkár a munkahelyeken], ami elfedte a valódi problémákat. Mindenki azt figyelte, hogy a két titán harcából ki kerül ki győztesnek. És miután odáig fajult a dolog, hogy leváltották az igazgatót és a párttitkárt, úgy gondolták, hogy én vagyok az alkalmas ember, aki kivezeti erről a mélypontról a Könyvértékesítő Vállalatot. Fölkértek az igazgatói feladatok ellátására. A magyar könyvszakmának ez kulcsfontosságú vállalata volt, az volt a feladata, hogy begyűjtse, készletezze, raktározza és a könyvesboltokba szétszállítsa a magyar könyvszakma termését.

A könyvkiadás valóban prosperáló szakaszába lépett. Ebben az időben, az 1990-es évekre érte el a magyar könyvkiadás azt, hogy közel tízezer cím jelent meg Magyarországon, amivel a világranglista élén állt a magyar könyvkiadás, és százmillióra ugrott föl a kiadott könyvek példányszáma. Ez azt jelentette, hogy minden magyar állampolgárra tíz kiadott könyv jutott. A finnek és a hollandok voltak még mellettünk a rangsor elején. Foglalkoztunk a Hazafias Népfront által kezdeményezett mozgalom részeseként az „Olvasó népért” mozgalommal [Az Olvasó népért mozgalom 1968-ban indult a HNF égisze alatt, Darvas József és Veres Péter nevéhez köthető az indítása. A mozgalomnak volt folyóirata („Olvasó nép” – Az Olvasó népért mozgalom tájékoztató folyóirata), volt elnöke (Fekete Gyula), titkára, rendszeresen szervezett országos tanácskozásokat. – A szerk.]. Arra törekedtünk, hogy minél több embernél legyen könyv. Akkor adtunk ki olyan jelszavakat, hogy legyen státuszszimbólum a könyv. Mindent megtettünk azért, hogy olvassanak az emberek. Bizonyos eredményeket elértünk, és úgy érzem, hogy tettünk ezért valamit. Ahhoz a mélyponthoz képest, ahol most vagyunk, azért többen olvastak. Olyan nagy könyves akciókat szerveztünk, mint az Ünnepi Könyvhét [A Supka Géza (1883–1956) műtörténész, publicista kezdeményezésére első ízben 1929-ben megrendezett könyvnap terebélyesedett könyvhétté (1952-ben). – A szerk.]. Külföldi kiállításokat szerveztünk a határon túlra, például Horvátországba, Vörösmart és Kopács falvakba. Sinkovits Imrével, a Nemzet Színészeivel mentünk le előadást tartani [Sinkovits Imre – (1928–2001) – színész. 1951-től haláláig a Nemzeti Színház tagja volt (örökös tag) (kivéve 1958–1963, amikor a József Attila Színház tagja volt). – A szerk.]. A televízió számára Moldoványi Ákos készítette az anyagot.

Amikor a Könyvértékesítő Vállalathoz kerültem, kiderült, hogy a könyvszakma egész termése három földfelszíni raktárban és nyolcvanhét budapesti pinceraktárban helyezkedett el, tehát három plusz nyolcvanhét raktárban. Egyre megközelíthetlenebb helyeken, ahol embertelen erőfeszítéssel, hátton meg hason vitték le a pincébe a könyveket a dolgozók. Kiderült, hogy ezen

változtatni kell. Közben rengeteg könyvet adtak ki, nem volt megoldva a könyvek raktározása. A nyomdaipar is hihetetlen modernizáláson ment keresztül. Ebben az időben szerelték föl például az Alföldi Nyomdát korszerű nyomdagépekkel, ami azt jelentette, hogy évi nyolcezer tonnát volt képes egy gép feldolgozni. Összehasonlításként: az éves papírfelhasználás ötvenezer tonna volt. Elmaradott, százéves infrastruktúrájú logisztikai rendszer jellemezte akkor a magyar könyvpiacot. Az igazgatóság a Petőfi Sándor utcában volt, a többi részleg további tizenhárom helyen, a város különböző pontjain. Új raktárakat kellett keresni. Igyekeztem művelt munkatársakat beszerezni. Nekikezdünk a raktárépítésnek. A legnagyobb problémát a tankönyvellátás okozta. Budaörsön volt a raktár, ami mondhatom, Le Corbusier stílusában épült. Neki volt az az alapelve, hogy az épületbe bele kell épülnie a környezetnek is. Ez a raktár körülbelül így nézett ki. Összetákoltszifnik és platánfák voltak a könyvek között, a szó szoros értelmében, és mindez borzalmas állapotban volt. Ezt próbáltuk rendbe hozni.

Legfontosabb dolog a bolthálózat ellátása volt. A vidéki bolthálózat a Művelt Nép bolthálózat volt, és az Állami Könyvterjesztő Vállalat volt a budapesti gazda. Kapcsolatban volt a Kultúrával, aminek a vidéki szövetkezeti boltok könyvellátása és a tankönyvellátás volt a feladata. Ebből a Könyvtárellátó volt a legizgalmasabb rész. Központja a Visegrádi utcában volt, egy háromszintes épületben. A három szint tele volt könyvvel. Az első utam ide vezetett. Nem vagyok statikus, de úgy láttam, hogy a földem mintha behajolt volna a könyvek súlya alatt. Hívtam egy statikust, és kiderítették, hogy a Visegrádi utca életveszélyes, és bármelyik pillanatban összeomolhat. Így nézett ki a magyar könyvszakma raktározási és logisztikai bázisa. Ennek a pincéjében működött a vállalat nyomdája. A nyomda húsz emberrel dolgozott, ólomszedéssel, ósdi, elavult gépekkel, és nagyjából egy hónappal később kapták meg a könyveket a szövetkezeti könyvesboltok és az állami boltok. Ebből a helyzetből kellett kilépni, ami nem volt könnyű dolog.

Találtunk a Váci úton egy helyet, ahol megvalósíthatónak láttuk az új központ fölépítését. A Szerszámgépipari Művek, amelynek birtokában volt a Váci út 19-ben levő telephely, ami a régi angyalföldi köszörűgépgyár helyén volt, el akarta adni ezt a helyet. Sikert a gyár vezérkarával megegyezni. A húszezer négyzetméteres telek iszonyatos állapotban volt. A gyártelep tulajdonjogát szerettük volna megszerezni. Egy apró problémánk volt, hogy nem volt pénzünk. Nekikezdünk gondolkodni, hogyan lehetne pénzt beszerezni. A magyar könyvszakma olyan bázisát szerettük volna fölépíteni, ami az évezred fordulóján is megállja majd a helyét. Eladtuk a Petőfi Sándor utcát, eladtuk a Visegrádi utcát, a törökbálinti raktárt, úgyhogy sikerült haladékat kapnunk addig, míg föl nem épül az új központ. Az állami támogatás mellett jó alkut tudtunk kötni a szerszámgépgyárral. Szerencsénk volt, mert a Nemzeti Bank illetékeseinek megtetszett az ötletünk, és megnyertük hozzá a minisztérium vezetését is. Akkor tanultam bele a pénzügyekbe. Kiadtunk egy kulturális célú lakossági kötvényt, amelynek mentora a Pénzügyminisztérium akkori osztályvezetője, Járai Zsigmond volt, aki nagyon segítőkészen állt a dologhoz. Könyvesház-kötvény volt a neve. Összesen három ilyen kötvény került kibocsátásra. Jó kamatozású kötvényt akartunk létrehozni, amit megvásárolnak az emberek. Akkor Magyarországon öt-hat százalékos volt a kamatszint, mi tíz-tizenegy százalékos kamatozású kötvényt adtuk ki, ami azt jelentette, hogy nagyon nagy erőfeszítéseket kellett tenni, hogy a kötvény kamatát és az állami törlesztést meg tudjuk oldani. A történelem a segítségemre sietett, mert elindult az inflációs folyamat, és a magyar kamatok fölmentek tizenöt-húsz százalékra, később a harminc százalékot is elérték, miközben mi tizenegy százalékkal fizettünk ki, tehát mondhatnám, hogy bagóért tudtuk visszavásárolni a

kötvényeket. Ez az 1980-as évek vége volt.

Elindítottuk közben egy olyan korszerű könyvszakmai bázisnak a kiépítését, amelynek mintapéldáit alapvetően nyugati példákból vettük. Az akkori nyugatnémet rendszer volt a minta. Én a frankfurti Libri raktározási rendszerét és a hollandokét tanulmányoztam, azt próbáltuk átvenni Magyarországon. Amikor bementem egy könyvesboltba Frankfurtban, volt egy kis szerkentyű az asztalon, és azt mondta a boltos, hogy ő ezen keresztül közvetlen kapcsolatban van a Libri könyvraktárával, és mellette ott volt a szállítható könyvek listája. Én valami hasonlót szerettem volna magyarországi viszonylatban is megvalósítani. Magyarországon nem volt központi nyilvántartás, nem volt számítógépes rendszer, így egy hónap múlva lehetett csak a könyvhöz hozzájutni. A könyvkereskedelem újdonságcentrikus. Korszerű, modern rendszert akartam létrehozni jó raktárakkal. Végül is sikerült fölépíteni a Váci úti magasraktárt. Az első könyvszakmai számítógépközpontot itt sikerült létrehozunk. Csak úgy jellemzőképpen: a partnervállalatok közül a Művelt Nép egyedi számítógépeket vásárolt, amik nem voltak a rendszerbe kapcsolhatók. Majdhogynem fölösleges munkát végeztek. 1989-ban hoztuk létre ezt a számítógépközpontot. Nem a legkorszerűbb gépeket hoztuk be, hanem nyugatról lekoppintott licenc lengyel gépet tudtunk behozni, külön épületet kellett tervezni a számítógépnek, mert akkora volt. Külön léghűtést is kellett hozzá tervezni. A magasraktárban gépekkel rakták be a könyveket több emelet magasra, raklapokon. Azt terveztük, hogy ezt továbbfejlesztjük, és számítógéppel váltjuk ki a rakodómunkásokat is. Fölépítettük, de hallatlanul nehéz volt, egyrészt hadakozni kellett a vezetéssel, de a fő probléma a munkatársak megszokottsága volt. Én azt hittem, hogyha napfényre tudnak menni az emberek a pinceraktárak örök sötétségéből, akkor boldogság fogja előnteni őket, de ez nem így volt. Hallatlan ellenállásba ütköztünk. A számítógép roppant új dolog volt, amit meg kellett tanulni, és alkalmazni kellett.

A nyomdában áttértek a fényszedésre és az ofszet technológiára. A nyomda ma is működik. A szállítás rendszerét megoldottuk, de bizonyos törések azért voltak a rendszerben. Ez azt jelentette, hogy például amikor beérkezett a szállítmány a Váci úti telepre, lerakták a raklapokat, de ezek nem egységes raklaprendszerek voltak, tehát át kellett rakni minden egyes raklapot a mi raklapunkra. A könyvtárellátási rendszer úgy működött, hogy a beérkező könyveket az egyik raktárba szállították, majd továbbvitték a könyvtárellátó könyveit Kósdra, ahol egy termelőszövetkezet melléküzemágában dolgozták föl [Az Új Gazdasági Mechanizmus 1968-as bevezetésétől kezdődően a mezőgazdasági szövetkezetek ipari és építőipari tevékenységet végző csoportokat hozhattak létre, amelyek szabadon vállalkozhattak. A téész-melléküzemágak virágzásának kora az 1970-es évtized volt. – A szerk.], látták el csomagolással, és küldték szét a könyvtáraknak. El lehet képzelni, milyen költséges volt, és persze logikátlan. A kósdiaiak, akik nagyon tisztességes emberek voltak, gyakran keresgéltek, hogy melyik könyvhalomra kell a könyveket rakni. Itt derült ki, hogy ezeknek a nagyon jó szándékú embereknek egy része nem tud olvasni. Téész-dolgozók voltak egyébként. Ezért számoltuk föl és centralizáltuk a könyvellátást. Sikerült beszerezni egy gépet, és a postai kódszámot beütve, a gép maga címkézte a csomagokat.

A Téka égisze alatt – mert így hívták később ezt a vállalatot – sikerült egy nagyon komoly logisztikai és könyvraktározási rendszert kiépíteni. A könyvtárellátás fejlesztésére korszerű nyomdát, automatizált csomagküldő szolgálatot építettünk ki. Kiadták a „Tudománytár” sorozatot [Magyar tudománytár (Magyarország az ezredfordulón), főszerk. Glatz Ferenc, MTA és Kossuth Kiadó (hét kötetben)] a „Burda” magyar nyelvű változatát, és még ebben az időben, Izraelben

megrendeztük a magyar nyelvű könyvek első kiállítását. Jelentős nyelvoktatási könyveket is, német és angol nyelvkönyveket is kiadtunk.

Andrásfalvy időszakában nyugdíjaztak [Andrásfalvy Bertalan (1931) – 1990–1993 között volt közoktatási és kulturális miniszter. – A szerk.], a vállalatot föltrancsírozták, és ma már nem található meg.

Ezután nyugdíjas lettem. Egy káeftét alapítottam, az Ex Librist, és néhány olyan könyvnek a kiadásába folytam még bele, amelyek most már átíveltek a zsidó témájú könyvekre. Mint Ex Libris hoztuk létre az első magyar témájú zsidó tárgyú könyvek kiállítását Haifán 1992–93-ban, együttműködve Gondos Sándorral, aki a cionista könyvkereskedelem jeles alakja [Gondos Sándor (1906–1995) életéről, pályájáról, könyvkiadói tevékenységéről és hitvallásáról lásd: Varga Sándor: A magyar zsidó könyv szolgálatában (Múlt és Jövő, 1998/2-3) (www.multesjovo.hu/hu/content_one.asp?ContentID=343&PrintedID=20). – A szerk.]. Budapesten, az Andrassy úton volt a könyvesboltja, majd Izraelbe vándorolt, és Haifán nyitott könyvesboltot. Haifán Schönér Alfréd főrabbi, Budapesten Raj Tamás főrabbi nyitotta meg a kiállításokat. Életem egyik nagyon fontos és egyben elgondolkodtató mozzanata volt az, hogy tanúja voltam Finta Imre perének Torontóban. 1987 körül volt ez az esemény. Finta Imre volt a szegedi gettó parancsnoka, csendőr százados volt, és őt jelölték ki a szegedi téglagyári gyűjtőtábor vezetőjének. Ő bonyolította le a szegedi zsidók gettósítását, majd a szegedi téglagyárba való összegyűjtését. Én akkor láttam őt először, amikor bekerültem a téglagyárba. Akkor, amikor kihirdette, hogy halálbüntetés terhe alatt adjuk le minden vagyontárgyunkat. Egy órát vittem én akkor oda a gyűjtőhelyre, ahol ott állt Finta, és egy nagy ruháskosárba dobálták be az emberek az értékeiket. Én is ide dobtam be az órámat. Ő volt az, aki elkísért a pályaudvarra, ahol bevagoníroztak minket. Finta a szegedi Nemzeti Színház táncos komikusa volt egyébként. Ezután a csendőrség kereteibe került, ahol századosi rangot ért el, elég hamar. Hét-nyolcezer embert segített rá a halálba vezető útra.

1945 után távollétében elítélte a szegedi népbíróság [lásd: népbíróságok Magyarországon]. Addigra ő már Németországból Kanadába került, és ott kért menedéj jogot. Torontóban élt, megbecsült vendéglős lett, vendéglőjébe a torontói magyar emigráció járt, és nagyon megbecsült tagja volt az ottani emigrációs életnek. Egy amerikai forgatócsoport egy dokumentumfilmet készített, és szóba került Fintának a csendőr múltja, amit ő természetesen letagadott [A CTV-ben 1983-ban sugárzott riportfilmben háborús bűnösnek nevezték. A perről lásd: Takács Péter: Hostis humani generis. A joghatóság és büntethetőség problémái a Finta-ügyben (www.ajk.elte.hu/TudomanyosProfil/kiadvanyok/elektronikus/academia/TakacsPeter-Hostis.pdf) – A szerk.]. Ezt a filmet óvta meg Finta, rágalmazásért és becsületsértésért beperelte a film készítőit. Ekkor derült ki az, hogy mi rejlik Finta múltjában [Finta felkutatásában és leleplezésében része volt a Zsidó Dokumentációs Központnak. (Egyébként a Finta-ügy volt az alapja Costa-Gavras 1989-ben készített Music Box című filmjének.) – A szerk.]. Ennek kapcsán amerikai zsidó szervezetek pert indítottak Finta ellen. Ebből lett aztán a torontói Esküdtbíróóság előtt a per. A kanadai Igazságügyi Minisztérium vád alá helyezte, és tárgyalást tűzött ki. A per előkészítésének érdekében a kanadai ügyészség körbejárta a világot, és fölkeresett olyan tanúkat, akik valamilyen módon kapcsolatba kerültek Fintával. Így kerültek Magyarországra is, Izraellel és Romániával egyetemben. Így találtak meg engem is. A kanadai Igazságügyi Minisztérium a magyar Legfőbb Ügyészség közreműködésével kérte fel ezeket az embereket, hogy vállalkozzanak a tanúskodásra.

Hármunkkal vagy négyünkkel itt csináltak videofelvételeket Magyarországon, ahol a tanúvallomások egy részét elmondtuk. Azt nem tudom, hogyan bukkantak rám. A kanadai lovas csendőrség és az ügyészség emberei voltak itt, és csinálták meg a felvételt. Hoztak természetesen tolmácsot is. A deportálást kellett elmesélni, de a fő kérdés az volt, hogy mit tapasztaltunk Finta magatartásában. Egyébként már kezdettől nem az volt a vád Finta ellen, hogy hány embert küldött Auschwitzba, hanem a szegedi cselekedetek, a gettósítás, a téglagyári tábor fölépítése, az embertelen körülmények és hasonlók. Gondatlanságból elkövetett emberölés, ugyanis a vonatra nem tettek föl például ivóvizet és élelmet. Ő azt állította, hogy nem tudta azt, hogy megsemmisítő táborokba küldi a szegedi zsidókat. Én elmondtam azt, ami akkor velem történt. Kitzúzték a pert, és a kanadai kormány költségén kimentünk. Kint Torontóban az Esküdtbíróság előtt is elmondtam.

A tárgyalásra a kanadai Esküdtbíróság épületében került sor. Finta elegáns úriemberként jelent meg. Minket fölkészítettek rá, hogyan néz ki. Ő meg se szólalt, az ügyvéd képviselte végig. Megnehezítette az egész ügyet az, hogy fél évszázad távlatában, más földrész más országában zajlott a per. Ez volt az első ilyen típusú tárgyalása a kanadai igazságszolgáltatásnak. Erőteljesen megosztotta a kanadai közvéleményt, hiszen ők az egészből csak azt érzékelték, hogy a kanadai adófizetők pénzéből jelentős összegeket költ a kormány egy szegény öregember üldözésére. A tárgyaláson jól láthatóan elkülönültek a tárgyalás résztvevői. A terem jobb oldali harmadában gyűltek össze a kanadai magyar jobboldali emigránsok, középen ott volt a baloldali közvélemény, a torontói zsidó szervezetek és a holokauszt túlélői, míg a harmadik harmadban volt a sajtó. Igen nagy sajtónyilvánosságot kapott egyébként maga a per. Fotózni nem lehetett, hanem rajzoltak minket. A „Toronto Star”, a legnagyobb torontói újság cikkeit én is megkaptam. Nem csupán a kanadai sajtó, hanem az angol „The Independent” is sokat foglalkozott a témával. Nem beszélve a magyar sajtóról.

Gyakorlatilag Fintának semmi szerepe nem volt a tárgyaláson. Nem volt előzetes letartóztatásban. Kitzűnő védőügyvédje volt, aki azt próbálta bebizonyítani, hogy a tanúk nem emlékeznek jól a dolgokra, és hazudnak. Az egyik kihallgatottat gyakorlatilag meghazudtolta a védőügyvéd. A tanúkat különböző időpontokra hívták be. Én egy szegedi hölgygel utaztam. A budapesti kanadai nagykövetség intézte az utat. Amikor én kerültem sorra, a kérdések arra vonatkoztak, hogy milyen élményem volt a deportálás során, és hogyan talákoztam Finta Imrével. A kérdések már a budapesti meghallgatáson is úgy hangzottak el, hogy az ember belezavarodjék a mondanivalóba, és hogy a szavahihetőségét meg lehessen kérdőjelezni. Amikor az első meghazudtoló kérdést fölvetette az ügyvéd, én a bíróhoz fordultam, és megkérdeztem, kötelességem-e eltérni ezt a vehemens stílust. Mire a bíró rendreutasította őt. Volt olyan újság is, amelyik nagyon eredményesnek értékelte az én szereplésemet az Esküdtbíróságon. A bíró abszolút nem volt elfogult, és tökéletesen a demokrácia játékszabályai alapján cselekedett.

A probléma a tárgyalás után következett, amikor is fölmentették Fintát, holott mi azt hittük, hogy nagyon eredményesen képviseltük a vádat. Nem tartották elégségesnek a bizonyítékokat Finta Imre ellen. Jóval később hozták meg az ítéletet. Én már itthon voltam, amikor fölhívtak a „The Independent”-től, hogy mi a véleményem a fölmentő ítéletről. És meg is jelent, hogy a tanúkat sokkolta az ítélet. A torontói Igazságügyi Minisztérium nem is elégedett meg ezzel az ítélettel, és perújrafelvételekért. Ismét megkerestek, hogy hajlandó lennék-e újra tanúskodni. Persze a perre a mai napig nem került sor, gondolom, mindenki arra játszik, hogy Finta már akkor is nyolcvan év körüli volt [Finta Imre 1912-ben született. – A szerk.], hátha nem éri meg az új tárgyalást. Nem

tudok róla, hogy mi történt vele [2003-ban meghalt. – A szerk.]. Mindenesetre nagy botrányt kavart még a per után is, amikor a rendszerváltás után az első kanadai magyar nagykövet üdvözlétet küldött neki, és meghívta a magyar követségre egy fogadásra, mondván, hogy ő nem tudott erről. Furcsa szituációt teremtett. Én nem beszélhettem Fintával. Megkeresett az egyik jobboldali ember, aki kérte, hogy egy öregemberre való tekintettel, bocsássunk meg Fintának, és ő megérti a mi érzéseinket is. Mire én mondtam neki, hogy én már rég megbocsátottam volna, ha éreztem volna Fintán a legkisebb megbánást is, de erről szó sem volt. Finta hidegvérrel ült, és hallgatta a tárgyalást.

A mai napig nagyon aktív életet élek, számos szervezetnek vagyok tagja. A Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ Kuratóriumának tagja voltam. Tagja vagyok a Magyar–Orosz Baráti Társaságnak [1945 januárjában alakult meg a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság, az alapító elnök Szent-Györgyi Albert volt, Zilahy Lajos az ügyvezető (az elnökségi, tiszteletbeli tagok stb. között volt pl. Bajor Gizi, Heltai Jenő, Kodály Zoltán, Illyés Gyula, Szekfű Gyula, Karácsony Sándor, Bay Zoltán, Bugyi István orvosprofesszor, Ortutay Gyula stb.); 1945–46-ban „Irodalom, Tudomány” címmel néhány számot megért folyóiratot adtak ki Zilahy és Szent-Györgyi szerkesztésében. 1946 elején már félmillió tagja volt a társaságnak, amely 1948-ban vette fel a Magyar–Szovjet Társaság nevet. 1953-ban már 1,3 millió taggal és nyolcezer helyi szervezettel rendelkezett. „Ország-Világ” címen hetilapot adott ki. Az 1956-os forradalom idején a társaság szétesett, 1957 nyarán Magyar–Szovjet Baráti Társaság (MSZBT) néven szervezték újjá, ekkor már tagság nélkül. 1994 óta mint Magyar–Orosz Baráti Társaság működik. – A szerk.], a Magyar–Izraeli Baráti Társaságnak az alelnöke vagyok [Az ország számos településén működik Magyar–Izraeli Baráti Társaság, a budapesti nagyjából a diplomáciai kapcsolatok helyreállítása (1989) óta létezik. A vidéki társaságok – civil szervezetként – önállóan működnek. A Baráti Társaságok 2003-ban Országos Szövetséget alakítottak. – A szerk.]. Tag vagyok a Nácizmus Üldözötteinek Bizottságában [alakult: 1957], tagja vagyok továbbá a Magyar Ellenállók, Antifasiszták Szövetsége Nemzeti Tanácsának, a Közművelődési és Közgyűjteményi Dolgozók Szakszervezetének, a Baross Öregdiákok Egyesületének és a Szegediek Baráti Körének.

Amire igazán büszke vagyok, az az, hogy soha nem tagadtam meg önmagamot, vállaltam a múltamat és a tetteimet. A szűkebb család és az életben maradt, kis számú szélesebb családi kör összetartozása fontos számomra és az igaz barátok köre is, melyet Ciceróval vallok második énünknek. Zsidóságom szándékaimtól, elhatározásomtól függetlenül életem meghatározó elemévé vált, soha nem szégyelltem, és soha nem voltam büszke rá. Kicsit kiforgatva a bölcset, vallom, hogy szükségképpen vagyok ember, és véletlenül zsidó meg persze magyar is. Sok-sok rossz tapasztalatom ellenére szeretem az embereket, amíg emberek tudnak maradni, és vallom a rómaiakkal: „Homo sum...” [„Homo sum, nil humani a me alienum puto” (’Ember vagyok, semmi emberi nem idegen tőlem’) /Terentius/.]

Egy fiunk van, Drucker György. Budapesten, 1959. május tizennegyedikén született. Ismeri a család eredetét, sorsát és egész történetét. A választás lehetőségét rábíztuk. Nem vallásos. Kitűnő képességű fiú. A nagymamánál nevelkedett a Villányi úton, mert mi rengeteget dolgoztunk, ez volt az életünk. A gimnázium elvégzése után politológus akart lenni. Jelentkezett az IMO-ra [Nemzetközi Kapcsolatok Intézete], ez a moszkvai külügyi, diplomata- és újságíróképző volt. Fölvették, de egy év után hazajött. Utána fölvették a jogi egyetemre. Jogász és pénzügyi-gazdasági tanácsadóként dolgozik. Három unokánk van, akik érdeklődnek egyébként a zsidóság iránt. Édesanyjuk Szabó

Márta jogász, tehetséges és sikeres ügyvédként dolgozik.